

1980 IATE
KÖNYVTÁRSZÁM

HELYBEN
OLVASHATÓ

„DVINÁN INNEN, DVINÁN TÚL”
Jubileumi tanulmányok

studia uralo-altaica

SUPPLEMENTUM 2.

studia uralo-altaica

Redigunt

P. HAJDÚ

T. MIKOLA

A. RÓNA-TAS

UNIVERSITAS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATA

HELYBEN
OLVASHATÓ

B 116164

„DVINÁN INNEN, DVINÁN TÚL”
Jubileumi tanulmányok

SZEGED

1986

HELYBEN
OLVASHATÓ

B¹ 116164

„DVINÁN INNEN, DVINÁN TÚL”

*Tanulmányok a Szegedi Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
újjáalakulásának 25. évfordulója tiszteletére*

URÁLISZTIKA A SZEGEDI EGYETEMEN

(1959-1984)

JANURIK TAMÁS - MÉSZÁROS EDIT

Amikor 1959. szeptember 16-án Hajdú Péter - az ország akkor legfiatalabb professzoraként - Szegedre érkezett, hogy átvegye a Finnugor Nyelvtudományi Intézet vezetését, új fejezet kezdődött a hazai finnugrisztika történetében: Budapest és Debrecen után Szegeden is megteremtődtek a finnugrisztika önálló oktatásának és egy új tudományos műhely kialakításának a lehetőségei. Jóllehet a finnugor tárgyak oktatásának és a finnugrisztika művelésének korábban is voltak hagyományai a szegedi egyetemen, a tanszék újjászervezése óta eltelt negyedszázad eseményei és eredményei mégis a korábbiakhoz képest jelentős fejlődésről tanúskodnak. Tanszéktörténeti tanulmányunk feladata ennek a negyedszázados fejlődésnek a rövid áttekintése.

1. A Tanszék előtörténete (1872-1959)

Legújabbkori történelmünk háborús eseményei és tragikus fordulatai következtében a szegedi egyetemet magát történetesen Kolozsvárott alapították 1872-ben, a jelenleg Szegeden működő

Bölcsészettudományi Kar azonban az 1914-ben Pozsonyban alapított Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a jogutódja. A kolozsvári egyetem, amely 1881-ben felvette a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem nevet, a trianoni békeszerződést követően, 1921 októberében Szegedre települt át, s tizenkilenc évig itt működött, 1940 októberéig, amikor is visszatelepítették a hitleri Németország által hozott második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz Észak-Erdéllyel együtt visszacsatolt Kolozsvárra. Az így egyetem nélkül maradt Szeged városának pedig sebtiben létrehoztak egy új, Horthy Miklósról elnevezett tudományegyetemet, a jogi kar átmeneti szüneteltetésével, a bölcsészettudományi karnak Pécsről (az ottani Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemről), a matematikai és természettudományi karnak pedig Debrecenből (a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemről) való áttelepítésével, ahol ezeket a karokat átmenetileg szüneteltették. Ezt az innen-onnan összeszedett egyetemet örökölte a felszabadult Magyarország 1944-ben. Az egyetem ez után Szegedi Tudományegyetem néven működött 1962-ig, amikor felvette József Attilának a nevét. A József Attila Tudományegyetem mai Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke tehát voltaképpen ezen az öt nevű három egyetemen egykor finnugrisztikát művelt és oktatott tanszékeknek a jogörököse.

1921-ben a tanszék "Ural-Altáji Philológiai Intézet"

névvel kezdte meg működését Szegeden. Az intézet vezetése egy évig betöltetlen maradt, 1922-ben *Mészöly Gedeon* kapott kinevezést a szegedi egyetemre. Jóllehet Mészöly Gedeon nem volt a szó szoros értelmében vett finnugor nyelvész: munkásságának zöme a magyar nyelvtörténet területére esett (nagyívű tudományos koncepciója: a magyar nyelvelmékek nyelvtörténeti feldolgozása mindmáig is csak részben valósulhatott meg), mindvégig becsületesen és nagyfokú igényességgel látta el finnugrisztikai oktatási feladatait is, és a magyar szakos tanárok több nemzedékét nevelte úgy, hogy azok tudatában a magyar és a finnugor nyelvészet szerves egységgé fonódott össze. 1940-ben a Ferenc József Tudományegyetem Kolozsvárra való visszatelepülésekor Mészöly Gedeon az intézettel együtt Kolozsvárra távozott.

A Horthy Miklós Tudományegyetemre *Klemm Antal* kapott kinevezést. Hét évig lényegében egyedül látta el az összevont magyar és finnugor nyelvészeti tanszék oktatási feladatait és vezetését (a finn nyelv oktatásában *Szabó Aladár* lektor volt segítségére). 1947-ben a két tanszék újra különvált: a Finnugor Nyelvészeti Tanszék vezetését ismét Mészöly Gedeon vette át, mellette azonban Klemm Antal továbbra is rendszeresen oktatott finnugor tárgyakat is (finnugor népek és nyelvek, finn nyelv, mordvin nyelv). A negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején *Juhász Jenő*, *Pásztor Emil* és *Sz. Kispiál*

Magdolna is oktatott finnugrisztikai tárgyakat a szegedi egyetemen. 1954-ben a két nyelvészeti tanszék újra összefonódott: Klemm Antal távoztával átmenetileg - Nyíri Antal docensi és tanszékvezetői kinevezéséig - Mészöly vette át a Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetését is. 1955-től 1959-ig a két tanszék összefonódása tovább tartott, a Magyar Nyelvészeti Tanszék oktatói rendszeresen elláttak finnugor tárgyú órákat is: Nyíri Antal hat féléven át, Ráos Endre egy félévben, Velcsöv Mártonné és Bodnár Ferenc négy-négy féléven keresztül tanított finnugor nyelvészetet, illetőleg finn nyelvet a magyar szakos hallgatóknak, sőt Nyíri Antal Mészöly Gedeon nyugállományba vonulását követően 1958-ban egy tanévre a Finnugor Nyelvészeti Tanszék vezetésére is megbízást kapott, minthogy Hajdú Péter kinevezése a tanszékre - közbejött okok miatt - csak egy évvel később, 1959-ben valósulhatott meg.

2. A Tanszék újjászervezése és negyedszázados működése

(1959-1984)

A kezdetben egyszemélyes tanszék vezetője heti 11 órában oktatotta a finnugrisztikát a II-IV. éves magyar szakos hallgatóknak, s emellett ellátta a tanszék adminisztrációs feladatait is, valamint hozzákezdett az urálistika egyik önálló, ma már mind hazai mind nemzetközi vonatkozásban is elismert tudományos műhelyének a megalapozásához. E tanszéképítő munka első eredményeként került 1960-ban Mikola Tibor a tanszékre

tanársegédként. A meghirdetett álláshelyre több esélyes pályázó közül esett rá a választás, s ő - két éves bicskei magyar-német szakos középiskolai tanári működés után - aspirantúrájáról mondott le, vállalva a nehezebb körülményeket.

2.1. A tanszék személyi állománya ezt követően rendkívül változatosan alakult: az eltelt negyedszázad alatt 39 fő tartott hosszabb-rövidebb ideig órákat, vagy látott el tudományos kutatási feladatokat a tanszéken. *Hajdú Péter* 15 évig (1959-1974) vezette a tanszéket, közben 1961-1964 között ellátta az egyetem rektorhelyettesi teendőit is, két tanévben (1969-1971) a Bécsi Egyetemen volt vendégprofesszor, majd ezt követően (1971-1974) a Bölcsészettudományi Kar dékánja. 1974-ben, amikor kinevezték az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatójává, a tanszék vezetését *Mikola Tibor* vette át, azonban *Hajdú Péter* még három féléven át - Budapestre való visszaköltözéséig - féléllásban továbbra is részt vett a tanszék munkájában. *Mikola Tibor* 1960-tól kezdve töretlenül, egyetlen félév kihagyása nélkül végigtanította az eltelt időszakot, 1960-1965 között tanársegédi, 1965-1970 között adjunktusi, 1970-1974 között docensi, 1974-től 1984-ig tanszékvezető docensi, 1984-től pedig tanszékvezető egyetemi tanári minőségben, 1980-tól két cikluson át dékánhelyettes is volt, 1984-től pedig ő lett a Bölcsészettudományi Kar dékánja. *Labádi Gizella* 1968-ban került a tanszékre, féléves szentesi középiskolai tanárkodás

után, 1968-1970 között tanársegéd volt, 1970-1973 között aspiráns, 1973-tól a tanszék adjunktusa, 1981 őszétől Turkuban dolgozik magyar nyelvi lektorként. Tizenhárom szemesztert tanított a tanszéken *Domokos Péter*, aki két részletben dolgozott a tanszéken, 1971-1974 között főállásban, tudományos munkatársként (1974-től tudományos főmunkatársként), 1975-től 1978-ig pedig félállásban docensként. 1971-ben került a tanszékre *Janurik Tamás* is, aki korábban két évig a BTK Dékáni Hivatalának vezetőjeként dolgozott, 1971-1975 között tanársegéd, 1975 őszétől három tanéven át Párizsban volt magyar nyelvi lektor, 1978 óta a tanszék adjunktusa. 1972-ben lett a tanszék tudományos gyakornoka *Simoncsics Péter*, majd két éves gyakornokság után, 1974-ben tudományos segédmunkatárs, ilyen minőségben került át 1975-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez. 1969-ben a tanszék teljesen új profillal bővült: ekkor került a tanszékre tudományos főmunkatársként *Róna-Tas András*, s vele az altajisztika oktatása és kutatása is megjelent a tanszéken. Az altáji tárgyak oktatása 11 szemeszteren át volt a tanszék szerves része, 1974-ben *Ivanics Mária* tanársegéd Szegedre kerülésével Altajisztikai Csoport jött létre a tanszéken belül, 1975-től azonban az Altajisztikai Csoport különvált a tanszéktől, később pedig önálló társtanszéké is lett, Róna-Tas András professzor vezetésével. 1975-ben Hajdú Péter végleges eltávoztával a tanszék nehéz helyzetbe került, ezen segített az, hogy *Gulya János*, aki akkor a Nyelv-

tudományi Intézet tudományos főmunkatársa volt, négy féléven keresztül (1975-1977) félállású docensként részt vett a tanszék oktató munkájában, valamint, hogy államközi megállapodás alapján a tanszék finn nyelvi lektori álláshelyet kapott. 1975 óta tehát folyamatosan dolgozik finn lektor a tanszéken: 1975-1977 között *Maria Vilkuna*, 1977-1979 között *Markku Rainio*, 1979-től pedig mind a mai napig *Irmeli Kniivilä* látta, ill. látja el a lektori teendőket. Gulya János Göttingenbe távoztával *Korenych Éva* került a tanszékre 1977-ben, s dolgozott adjunktusként 1980-ban bekövetkezett korai haláláig. 1978-ban lett a tanszéken tudományos segédmunkatárs *Szalacsek Margit*, aki 1980 óta tanársegédként dolgozik. 1981-1983 között *Kovács Magdolna* volt a tanszék ösztöndíjas gyakornoka.

Rajtuk kívül az eltelt 25 évben 20 óraadó tanára is volt a tanszéknek: *Bodnár Ferenc* (2 félévben), *Ferenözi Imre* (3), *Gazdapusztai Gyula* (2), *Lipták Pál* (2), *Nyíri Antal* (3), *Gombár Endre* (2), *Végh József Mihály* (1), *Fónagy Iván* (1), *Szathmári István* (1), *Rédei Károly* (2), *Berecski Gábor* (1), *Mokány Sándor* (3), *Horváth Judit* (1), *Felföldi László* (1), *Mészáros Edit* (2), *Kovácsné Wittenberger Anna* (3), *Árpás Károly* (1), *Dobos Éva* (2), *Dávid Géza* (2) és *Iványi Tamás* (2).

Az oktató-nevelő és a tudományos munkát szinte a kezdetektől segítette *Takács Károlyné* könyvtáros, aki fél-fél munkaidőben látja el a magyar és a finnugor tanszék könyvtárosi

teendőit, valamint a tanszék egymást váltó tudományos dokumentátorai: *Horváth Judit, Rácz Ildikó és Vastag Pálné.*

2.2. A tanszék oktatási feladatait az 1959-1964 közötti kezdeti időszakban elsősorban a magyar szakos hallgatók kötelező finnugor nyelvészeti óráinak (finnugor összehasonlító hangtan, alaktan, mondattan, nyelvészeti szemináriumok, finn, esetenként vogul, ill. osztják nyelvgyakorlatok) ellátása képezte. E kötelező tárgyak mellett azonban már a kezdetektől jelen volt a tanszék oktatási profiljában a szamojédisztika is, szakkollégiumok formájában. A finnugor tárgyak oktatásában 1964-ben következett be gyökeres változás Szegeden: megjelentek a karon az első finnugor C szakos hallgatók. A finnugor C szak létesítését Lakó György, az ELTE Finnugor Tanszékének akkori vezetője kezdeményezte, a szak tantervét azonban Szegeden Hajdú Péter dolgozta ki, s a tanterv vitája is Szegeden zajlott le 1962-ben. Az elfogadott tanterv alapján indult meg a finnugor szakos képzés Magyarországon: 1963-ban Budapesten és Debrecenben, az 1964/65-ös tanévtől pedig Szegeden is. Az első generációból hárman végezték el a finnugor C szakot 1967-ben. Ők voltak az elsők, akik komplex urálistikai képzést kaptak: a finnugor nyelvészeti, illetőleg speciális szamojéd nyelvészeti stúdiumok mellett néprajzot, régészetet, embertant, finn irodalmat is hallgattak e tudományágak szakértőitől (Ferenczi Imrétől, Gazdapusztai Gyulától, Lipták Páltól, Gombár Endrétől). 1964-től kezdve tehát a tanszék

kettős oktatási feladatot látott el: az I-II. éves magyar szakosok számára oktatta a "Finnugor népek és nyelvek" és "A magyar nyelv finnugor alapjai" c. tantárgyakat, és - e stúdiómkra alapozva - a III-V. éves finnugor szakosok számára a finnugor C szak tantervében rögzített tárgyakat: finnugor összehasonlító nyelvészetet, a tudományos kutatómunkára nevelő finnugor nyelvészeti szemináriumokat, finn nyelvet, és "Egyéb rokon nyelv" címen tizenegy más rokon nyelvet. Az el- telt 50 félévben az oktatott uráli nyelvek megoszlása a kö- vetkező volt: finn nyelv mind az 50 félévben, észt és vogul nyelv 19-19, nyenyec 17, osztják 15, mordvin 11, lapp 9, zür- jén 7, votják és szölkup 4-4, cseremisiz és kamassz 1-1 félév- ben szerepelt a tanszék tanrendjében, többnyire az 1-6 fő kö- zött váltakozó finnugor szakos hallgatók részvételével, de a nagy létszámú magyar szakos I. évfolyamok számára kötelező "Egy rokon nyelv"-ként sokszor szerepelt a finn (24 félév) he- lyett választható nyelvként más rokon nyelv is: a vogul (7), az észt (3), a zürjén (3), a mordvin (1), a votják (1) és az osztják (1 félévben). Azokban az években, amikor az Altajisz- tikai Csoport is a tanszékhez tartozott, speciális kollégiu- mok keretében csuvas, török, ill. arab nyelvi órák is voltak a tanszéken (3, 4, ill. 2 félévben), sőt Mikola Tibor két, Irmeli Kniivilä pedig egy félévben svéd nyelvi órákat is meg- hirdetett. A tanszék mindig nagy gondot fordított a "finnu- gor segédtudományok" oktatására is: általános nyelvészeti

órákat 19 félévben tartott (az V. éves finnugor szakosok számára kötelező jelleggel), a finn irodalom (Gombár Endre, Labádi Gizella és Irmeli Kniiivilä előadásában) 18, a kisebb finnugor népek irodalma (Domokos Péter előadásában) 12 alkalommal kapott helyet az oktatásban, a finnugor néprajz 4, a finnugor régészet 2, a finnugor antropológia 2, a finnugor népek története 5, a magyar őstörténet 4, a magyar nyelvtörténet 6, a magyar nyelv török elemei 3, az uráli areális nyelvi kapcsolatok 3, az uráli tipológia 1, a fonológia, a permi nyelvészet, a turkológia, a bevezetés az altajisztikába 2-2, a szamojéd szintaxis, a votják filológia, a nyenyec folklór és az összehasonlító nyelvtudomány története pedig 1-1 alkalommal szerepelt speciális kollégiumként az oktatásban. A nyelvészeti kutatómunka elemeinek elsajátíttatására 7 félévben szervezett a tanszék speciális kutatómódszertani szemináriumokat.

A tanszék oktatómunkájához szorosan kapcsolódnak a tanszék gondozásában megjelentetett tankönyvek és egyetemi, ill. kari jegyzetek: HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek (1962); A magyar nyelv finnugor alapjai. Egyetemi jegyzet. (1965); Bevezetés az uráli nyelvtudományba (1966, 1973, 1976); Chrestomathia Samoiedica (1968, 1982); HAJDÚ PÉTER-DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokaink (1978, 1980); MIKOLA TIBOR: A finn nyelv áttekintése. Kari jegyzet. (1966, kilenc változatlan utánnyomással: 1968, 1970, 1972, 1974, 1976, 1978, 1980, 1982, 1984).

Nem szorosan a tanszéki oktatómunkához kapcsolódik már, de az itt végzett oktatómunka eredményeként jött létre DOMOKOS PÉTER: Uralisztikai olvasókönyv c. tanulmánygyűjteménye (1977, 1982), amelyben a szerző-szerkesztő a komplex urálistikai oktatáshoz elengedhetetlen, de sokszor idegen nyelven megjelent cikkeket, tanulmányokat tesz az egyetemi hallgatóság számára hozzáférhetővé. Hajdú Péter tankönyveinek egy része külföldön is megjelent: a "Finnugor népek és nyelvek" angolul (1975) és lengyelül (1971), a "Bevezetés az uráli nyelvtudományba" oroszul (1985). Ez utóbbi tankönyv átdolgozásából, korszerűsítéséből született HAJDÚ PÉTER: Az uráli nyelvészet alapkérdései (1981) c. tankönyve, amelynek megjelenése már kívül esik a szerző szegedi oktatói tevékenységének tizenhét éves idején.

2.3. Az 1964/65. tanévtől kezdődően a tanszéknek folyamatosan voltak finnugor szakos hallgatói. Kezdetben minden második tanévben volt felvétel a szakra, 1978-tól azonban - különösen a finn nyelv iránti megnövekedett érdeklődés következtében - minden tanévben indulhatott új évfolyam. Húsz év alatt összesen 28 hallgató végezte el a finnugor szakot: 1967-ben Labádi Gizella, Zemplényi Vera és Fekete Sándor; 1969-ben Mikus Mária, †Márk Tamás és Simoncsics Péter; 1971-ben Fekete Berta Zsuzsa és Janurik Tamás; 1974-ben Csepregi Márta; 1975-ben Dugántsy Mária és Laczkó Katalin; 1978-ban Maleczki Márta, Szalacsek Margit és Székely Gábor; 1979-ben Kozmács István; 1980-ban Cseh Lilla, Horváth Zsuzsanna, Keveházi Katalin,

Tóth Éva, Árpás Károly és Várnai Péter; 1981-ben Kovács Magdolna; 1982-ben Mészáros Edit és Miklós Zsuzsanna; 1983-ban Bulla Noémi, Dénes Piroska és Juhász Sarolta; 1984-ben Gombosné Haavisto Kirsi.

2.4. A tanszék vonzasköre a finnugor szakos hallgatókon kívül kiterjedt a magyar szakos hallgatók kisebb körére is: közülük többen választottak finnugor nyelvészeti, néprajzi vagy irodalmi témát szakdolgozatuk megírásához. Az elmúlt 25 év során 43 szakdolgozat készült a tanszék irányításával, 1964-ben: - KÓSIK RÓZSA: Zsirai Miklós élete és munkássága; - MIZSER LAJOS: Az időszámítás kifejezései a szamojédban; 1965-ben: - BALIKÓ MÁRTA: A finn névutók rendszere és alakulása; - JUHÁSZ ISTVÁN: A két világháború közötti finnugor nyelvészeti munkásság Szegeden; - LOVÁSZ ISTVÁN: Halász Ignác élete és munkássága; 1966-ban: - PÁLÓCZI GABRIELLA: Martti Larni élete és munkássága; 1967-ben: - BELANKA JUDIT: A szótári szókészlet etimológiai statisztikája; - FEKETE SÁNDOR: Az enyec nép hagyománya Dolgih munkái alapján; - LABÁDI GIZELLA: A szamojéd nyelvek számjelölése; - NOVASZEL ESZTER: A finn irodalom Magyarországon 1945 után; - SCHRÖDER ERZSÉBET: A tavidai vogul szójegyzék; - ZEMPLÉNYI VERA: Az Ural-Altäische Jahrbücher finnugor nyelvészeti munkássága; 1969-ben: - MÁRK TAMÁS: A nyelvtipológia a magyar, finn, szölkup és nyenyec nyelvek tükrében; - MIKUS MÁRIA: A finnugor nyelvészeti eredmények a hazai emlékkönyv-irodalomban; - SIMONCSICS PÉTER: A finnugor

metrika problémái; - SZLOSZJÁR GYÖRGY: Az észti szépirodalom Magyarországon; 1970-ben: - FEKETE BERTA ZSUZSA: Messerschmidt szamojéd kutatásai; - JANURIK TAMÁS: A magyar nyelv CVC morfológiai szerkezeti típusú lexikális töszavainak nyelvstatisztikai vizsgálata; 1974-ben: - CSEPREGI MÁRTA: Osztják igeneves szerkezetek; 1975-ben: - DUGÁNTSY MÁRIA: A mordvin rituális siratóénekek; - LACZKÓ KATALIN: A finnugor népzene kutatásának története; 1977-ben: - BAGI ILONA: A határozottság és a határozatlanság kategóriái az észti vogulban; 1978-ban: - MALECZKI MÁRTA: A zürjén nyelvtan elemei; - SZALACSEK MARGIT: Mondattipológiai sajátosságok érvényesülése a nyenyec nyelvben; - SZÉKELY GÁBOR: A gyűjtögető életmód szókincse az obi-ugor nyelvekben; - VARGA ETELKA: Juvan Sesztalov a magyar fordítások tükrében; 1979-ben: - KOZMÁCS ISTVÁN: Grigorij Verescsagin nyelvészeti munkássága; - SZOBOSZLAY ZSUZSA: Egy XVII. századi leírás az obi-ugorokról; 1980-ban: - ÁRPÁS KÁROLY: Az észti parasztság és ábrázolása A. H. Tammsaare műveiben; - CSEH LILLA: A finn igeidők fordítási lehetőségei a magyarban; - HORVÁTH ZSUZSANNA: Lydia Koidula élete és költészete; - KEVEHÁZI KATALIN: A finn tárgy fordítási lehetőségei a magyarban; - TÓTH ÉVA: A tundrai nyenyec nyugati peremnyelvjárásának fonémarendszere; - VÁRNAI PÉTER: Kísérlet finnugor igevonzatok összehasonlító vizsgálatára; 1981-ben: - KOVÁCS MAGDOLNA: A lapp irodalom történetéhez. A finnországi lappok irodalma; - ORMAI JUDIT: Daniel Katz finn író két regényének

elemzése; 1982-ben: - MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin ige-
vek rendszere; - MIKLÓS ZSUZSANNA: Hősök a finn irodalomban;
1983-ban: - BULLA NOÉMI: A kõne- és a tubli típusú névszók
alaktani, hangtörténeti és etimológiai vizsgálata; - DÉNES
PIROSKA: Vizsgálatok a magyar mássalhangzó-kapcsolatok köré-
ből; - JUHÁSZ SAROLTA: Mika Waltari "Szinuhe" c. regényének
elemzése; 1984-ben: - GOMBOSNÉ HAAVISTO KIRSI: Finn olvasókö-
rök a XIX. században (Lukuseurat Suomessa 1800-luvulla);
- PETRÓCZKI MÁRIA: A komi nép és irodalom ismerete Magyaror-
szágon.

2.5. A tanszék kezdettől fontos feladatának tekintette a vég-
zett hallgatók tudományos pályájának egyengetését, szorgal-
mazta bölcsészdoktori címük megszerzését. A tárgyalt időszak-
ban tizenegyen védtek meg bölcsészdoktori értekezésüket a
tanszéken, és tettek sikeres doktori szigorlatot. A benyúj-
tott doktori értekezések: - MIKOLA TIBOR: A finnugor népek
ősi hitélete az újabb nyelvészeti kutatások fényében (1962);
- MIZSER LAJOS: Az időszámítás nyelvi kifejezései a szamojéd-
ban (1964); - LABÁDI GIZELLA: Számjelölés a szamojéd nyelvek-
ben (1968); - MÁRK TAMÁS: A magyar, a finn és a szőlőkup hang-
rendszer nyelvtipológiai vizsgálata (1971); - SIMONCSICS PÉ-
TER: A nyenyec sámánköltészet nyelve (1971); - JANURIK TAMÁS:
Uráli szóstatistikai vizsgálatok (1973); - DUGÁNTSY MÁRIA:
Erza-mordvin rituális siratóénekek (1977); - CSEPREGI MÁRTA:
Igenévi szerkezetek az osztják nyelv vahi és vaszjugáni nyelv-

járásában (1977); - MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin igetővek rendszere (1982); - KOVÁCS MAGDOLNA: Lapp irodalmi törekvések. Kirsti Paltto művei (1983); - ZEMPLÉNYI VERONIKA: A magyar és a finn pronominalizáció kontrasztív vizsgálata (1983).

A tanszék volt finnugor szakos hallgatói közül Árpás Károly észt történelmi, Keveházi Katalin pedig régi magyar irodalmi témából nyújtott be doktori értekezést, és szerzett bölcsészdoktori címet a megfelelő szaktanszéken.

2.6. A tudományos utánpótlás nevelésében más területeken is ért el eredményeket a tanszék: Labádi Gizella 1970-73-ban három évig volt a tanszék belföldi aspiránsa, Kovács Magdolna 1981-83-ban két évig volt ösztöndíjas gyakornok, és Mészáros Edit 1983 óta a tanszék közreműködésével a TMB tudományos ösztöndíjasa. Az eltelt időszakban két kandidátusi és egy akadémiai nagydoktori fokozatot is szereztek a tanszék oktatói és tudományos kutatói: 1970-ben védte meg Mikola Tibor "A nyenyec nyelv ősi névutói", 1973-ban Domokos Péter "Az udmurt irodalom története" c. kandidátusi és 1974-ben Róna-Tas András "Az altáji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai" c. nagydoktori értekezését. Nagy megtiszteltetés volt a tanszék számára, hogy 1970-ben a tanszék vezetőjét, Hajdú Pétert - nemzetközileg is elismert, jelentős tudományos eredményei alapján - a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta. (Hajdú Péter a tanszékéről való elkerülése után,

1976-ban az akadémia rendes tagja lett).

2.7. A tanszék tudományos kutatómunkájában az eltelt 25 évben az urálistika számos részterülete kapott helyet, a kutatómunka középpontjában azonban kezdetektől a szamojédisztika, ill. az egyes szamojéd nyelvek történeti és leíró vizsgálata állott. A jubileumi időszakra esik olyan jelentős szamojédisztikai munkák megjelentetése, mint Hajdú Péter "The Samoyed Peoples and Languages" c. munkája (1963, 1968), "Chrestomathia Samoiedicá"-ja (1968), "Samojedologische Schriften" c. önálló tanulmánykötete (1975), Mikola Tibor "Die alten Postpositionen des Nenzischen" c. monográfiája (1975), enyec és nganaszan anyagközlései (1967, 1970), valamint a tanszék gondozásában kiadott, más szerzőktől származó szamojédisztikai tárgyú kötetek: Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879 (Hajdú Péter bevezetőjével) 1973-ban; Popova: Nenecko-russkij slovar' (1978); Helinski, E.: The Language of the First Selkup Books (1983); Pusztay, J.: Die Pur-Mundart des Waldjurakischen (1984). A tanszék oktatói közül Hajdú Péter, Mikola Tibor, Labádi Gizella és Janurik Tamás számos szamojéd nyelvészeti tárgyú tanulmányt is publikáltak különböző hazai és külföldi folyóiratokban. Mindezek a kutatások szervesen illeszkednek a tanszék több évtizedre tervezett, átfogó jellegű nagy tervmunkájának: "A szamojéd nyelvek történeti nyelvtana" c. szintézisnek a témakörébe.

A szamojédisztika mellett - elsősorban Hajdú Péter szegedi működése idején, az általa megfogalmazott elvek (vö. "A mai uráli nyelvészetről". NéprNytud 9 (1965): 15-21; "Az urálistika tárgya és módszerei". BUNy 15-42; "Uráli vagy finnugor?". Magyar Tudomány 18 (1972): 507-512.) alapján - a komplex urálistika több tudományága (az etnolingvisztika, az őstörténet, az uráli nyelvek leíró vizsgálata, a tipológiai és areális nyelvészet, az uráli népek folklórja és irodalma) is helyet kapott a tanszék tudományos kutatómunkájában. E témakörökben 1971-1975 között akadémiai kutatócsoport is működött a tanszéken Hajdú Péter vezetésével, Domokos Péter, majd Simoncsics Péter és Csepregi Márta részvételével.

Az etnolingvisztika tárgykörében jelent meg 1962-ben Hajdú Péternek az uráli nyelvcsalád egészére kiterjedő ismeretése a rokon népekről "Finnugor népek és nyelvek" címmel, e munka átdolgozásából, Domokos Péter és Simoncsics Péter közreműködésével született meg az "Uráli nyelvrokaink" c. szintézis, amely a kisebb rokon népek irodalmáról is áttekintést ad. Ugyancsak e témakörbe tartozik az 1975-ben Hajdú Péter szerkesztésében és társszerzői közreműködésében megjelent "Uráli népek. Nyelvrokaink kultúrája és hagyományai", ami később finnül, franciául és angolul is napvilágot látott.

Az uráli őstörténet területén - László Gyula 1961-ben megjelent "Őstörténetünk legkorábbi szakaszai" c. munkájának téziseivel vitázva, az ott alkalmazott módszer következte-

sebb alkalmazásával - Hajdú Péter az uráli őshaza lokalizációjának új elméletét dolgozta ki, az uráli, ill. finnugor korra visszavezethető fanevek újszerű csoportosításával az uráli őshazát a hagyományos őshazaelmélet Volga-Káma-Urál vidéki lokalizációjától kissé északkeletebbre, a Pecsora forrásvidéke és az Ob alsó folyása közötti területre helyezte (Arch. Ért. 91/1964): 118-123; NyÉrt. 40 (1964): 128-132; ALH 14 (1964): 47-83; BUNy 6-10). Ezt az új őshazaelméletet az urálistika különböző szakterületeinek művelői mind szélesebb körben fogadják el nemzetközi viszonylatban is.

Az uráli nyelvek leíró szemléletű kutatása Hajdú Péter "Chrestomathia Samoiedica" c. fonematikus írásmódú nyenyec és szölkup nyelvleírásával hódított magának teret a tanszéken 1968-ban, példát adva ezzel más uráli nyelvek modern chrestomathiáihoz.

A tipológiai és areális nyelvészet hazai meghonosítását volt hivatva szolgálni az a nemzetközi szimpózium, amelyet a tanszék kezdeményezésére és szervezésében tartottak meg 1968-ban Szegeden. A szimpóziumon elhangzott előadások anyaga "Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages" címmel tanulmánykötetben is megjelent 1970-ben Budapesten, Hajdú Péter és Dezső László szerkesztésében. Az uráli nyelvtipológia legfontosabb problémáinak áttekintése az "Uráli nyelvrökonaink" c. munkában is helyet kapott.

Az uráli népek folklórja és irodalma témakörében Domokos Péter, Hajdú Péter, Labádi Gizella, Simoncsics Péter és még hallgatóként Dugántsy Mária végzett kutatásokat a tanszéken. E kutatásokból nőtt ki Domokos Péter kandidátusi értekezése az udmurt irodalomról, számos írása a kisebb finnugor népek irodalmáról, s a tanszékről indult el általa az a népszerűsítő-szervező munka, amelynek eredményeként költőink, műfordítóink színe-javát sikerült megnyerni az uráli népek kultúrkincsei magyarországi népszerűsítésének. Bár Hajdú Péter elsősorban szamojéd nyelvészettel foglalkozott, ebben az időben munkássága kiterjedt a szamojéd folklór vizsgálatára is: írásai jelentek meg a szamojéd folklórról, a szöveg és dallam viszonyáról a szamojéd énekekben, rövid áttekintése a szamojéd népek irodalmáról a "Die Literaturen der Welt" c. kiadványban (Zürich 1964).

A tanszék egy egészen más jellegű kutatási profilja az uráli nyelvek etimológiai irodalmának áttekintése, az etimológiailag tárgyalt szavak mutatókban való feldolgozása. E valamennyi uráli nyelvre kiterjedő feldolgozás előkészítéseként hatalmas adatgyűjtő munka indult meg a tanszéken Mikola Tibor irányításával. Bár a feldolgozással párhuzamosan az etimológiai irodalom figyelése folyamatosan történt és történik ma is, az etimológiai kutatások elősegítése érdekében a tanszék mindenekelőtt azokból a nyelvekből igyekezett e mutatókat összeállítani, amely nyelvekből nem volt és nem volt készülő-

ben etimológiai szótár. E több kötetre tervezett sorozat első publikációja Mikola Tibor: "Materialien zur wotjakischen Etimologie" c. wotják szótárátolta volt 1977-ben, s készülõben van a vogul, ill. mordvin nyelv etimológiailag tárgyalt szavairól is hasonló szótárak kiadása.

A tanszék tudományos feladatai közé tartozott a tudománytalan, "délibábos" nyelvhasználatok elleni hadakozás. Hajdú Péter több írásában is szembeszállt ezekkel a nézetekkel, elsõsorban a sumér-magyar nyelvrokonítás kritikátlan, laikus híveivel.

2.8. Az oktató-nevelõmunka és a tudományos kutatások végzését nagymértékben elõsegíti a tanszék gazdag, az urálistikai szakirodalom egészét és az alapvetõ általános nyelvészeti munkákat kevés kivétellel tartalmazó, mintegy 15 ezer kötetnyi könyvbõl, ill. folyóiratból álló könyvtára. Nagy nyereség volt a tanszék számára Beke Ödön hagyatékának megvásárlása 1963-ban. A könyvtár régi könyvanyagának legértékesebb része e hagyatékból származik. Az azóta eltelt idõben, különösen Mikola Tibor szenvedélyes könyvtárgyarapító munkájának eredményeként, jelentõsen tovább gazdagodott a könyvtár állománya. A tanszéki könyvtár gyûjtõkörébe tartoznak az általános urálistika mellett az egyes uráli nyelvek (finn, észt, egyéb balti finn, lapp, mordvin, cseremis, zürjén, wotják, vogul, osztják, szamojéd), valamint kisebb mértékben a magyar leíró és történeti nyelvészet könyvei, folyóiratai, a komplex urá-

lisztika fogalmába beletartozó nem nyelvészeti jellegű (uráli néprajzi, régészeti, őstörténeti, antropológiai, történeti stb.) munkák, és a rokon népek folklórájával, irodalmával kapcsolatos kiadványok. A tanszék figyelme az első évektől kezdve kiterjed a fontosabb általános nyelvészeti munkák beszerzésére is. A tanári szobákban elhelyezett könyvanyag tematikus, ill. ezen belül alfabetikus elrendezése - valamint a tanszék könyvtárosának, Takács Károlynénak 25 éves gyakorlata és segítőkészsége - könnyen hozzáférhetővé teszi a könyvtár használói számára a keresett műveket.

2.9. A tanszék maga is folytat kiadói tevékenységet: az Alta-jisztikai Tanszékkel közösen adja ki az 1973-ban együtt alapított *Studia Uralo-Altica* c. sorozatot, amelynek célja az uráli, ill. altáji nyelvészet, folklór, irodalom, történelem stb. területéről monografikus jellegű munkák, tanulmánykötetek publikálása, nehezen hozzáférhető források facsimile kiadása valamilyen idegen (német, angol vagy orosz) nyelven.

A jubileumi időszakban a sorozatnak 23 kötete jelent meg:

1. RÓNA-TAS, A.-FODOR, S.: *Epigraphica Bulgarica* (1973);
2. *Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879. Eingeleitet von P. HAJDÚ* (1973);
3. NOVICKIJ, Gr.: *Kratkoe opisanie o narode ostjackom. 1715.* (1973);
4. PAASONEN, H.: *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis. Eingeleitet von A. RÓNA-TAS* (1974);
5. A. MOLNÁR, F.: *On the History of Word-Final Vowels in The Permian Languages* (1974);
6. HAJDÚ P.: *Samojedologische*

Schriften (1975); 7. N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von T. MIKOLA (1975); 8. Ph. Johann von Strahlenberg: Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm. 1730. with an Introduction by I. R. KRUEGER (1975); 9. KISS, J.: Studien zur Wortbildung und Etymologie der finnisch-ugrischen Sprachen (1976); 10. U. KÓHALMI, K.: Chrestomathia Sibirica. Auswahl aus der Volksdichtung der sibirischen Urvölker (1977); 11. MIKOLA, T.: Materialien zur Wotjakischen Etymologie (1977); 12. POPOVA, Ja. N.: Nenecko-russkij slovar' (lesnoe narečie) (1978); 13. TARDY, L.: Beyond the Ottoman Empire (1978); 14. CLAUSON, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Index Vol. I. with a preface by A. RÓNA-TAS (1981); 15. CLAUSON, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Index Vol. II. (1982); 16. HONTI, L.: Nordostjakisches Wörterverzeichnis (1982); 17. Studies in Chuvash Etymology I. Edited by A. RÓNA-TAS (1982); 18. DOMOKOS, P.: Handbuch der uralischen Literaturen (1982); 19. M. KORCHMÁROS, V.: Definiteness as Semantic Content and its Realization in Grammatical Form (1982); 20. TARDY, L.: Sklavenhandel in der Tartarei (1983); 21. BERTA, Á.: Die russischen Lehnwörter der Mundart der getauften Tataren (1983); 22. HELIMSKY, E.: The Language of the First Selkup Books (1983); 23. PUSZTAY, J.: Die Pur-Mundart des Waldjurakischen. Grammatikalischer Abriss aufgrund der Materialien von T. V.

LEHTISALO (1984).

A megjelent Studia-kötetek közül tehát öt-öt volt számjéd, ill. finnugor, hat altáji, egy magyar nyelvészeti tárgyú, egy kötet az uráli népek irodalmával, öt kötet pedig az uráli, ill. altáji népek történetével, folklórájával kapcsolatos. A kiadvány egy részét a "Kultúra" Külkereskedelmi Vállalat külföldön értékesíti, nagyobb része azonban cserepéldányként a két tanszéki könyvtár gyarapítását szolgálja.

A tanszék részt vesz a nyelvészeti tanszékek és a néprajzi tanszék közös actájának, a "Néprajz és Nyelvtudomány"-nak a szerkesztésében és kiadásában is. A folyóiratszerű rendszerességgel 1955 óta évente megjelenő acta magyar, finnugor, altajisztikai, általános nyelvészeti és néprajzi cikket, "Szemle" rovatában könyvismertetéseket tesz közzé magyar nyelven, idegen nyelvű rezümével. A sorozatnak a vizsgált időszakban 27 kötete jelent meg (Néprajz és Nyelvtudomány III-XXVIII, illetőleg egy külön szám Mészöly Gedeon emlékére: In memoriam Gedeon Mészöly. 1961), bennük 50 urálistikai tárgyú tanulmánnyal: Mikola Tibor (13), Hajdú Péter (10), Domokos Péter (7), Janurik Tamás (6), Labádi Gizella (3), Márk Tamás, Simoncsics Péter, Lerch Ágnes, Csepregi Márta, Dugántsy Mária, Szalacsek Margit, Mészáros Edit, Paul Ariste, Alekszandr Feoktyisztoy, Gerhard Ganschow és Juha Janhunen (1-1); 2 altajisztikai tanulmánnyal: Róna-Tas András (2); 30 urálistikai

tárgyú ismertetéssel: Mikola Tibor (11), Hajdú Péter (6), Csepregi Márta (3), Labádi Gizella (2), Zemplényi Vera, Révész Mihály, Janurik Tamás, Simoncsics Péter, Lerch Ágnes, Markku Rainio, Bereczki Gábor és Mészáros Edit (1-1) és 3 általános nyelvészeti témájú ismertetéssel: Simoncsics Péter (2) és Hajdú Péter (1). Az acta teljes egészében az egyetemek, intézmények közötti könyvcserét szolgálja, nem árusítható.

Az Altajisztikai Csoporttal és más érintett tanszékekkel közösen, külső szakemberek bevonásával a Finnugor Tanszék is részt vett a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség megalakításában 1974-ben, és a "Bevezetés a magyar Őstörténet kutatásának forrásaiba" c. többkötetes kari jegyzet összeállításában, szerkesztésében és kiadásában. A jegyzet célja a magyar őstörténet komplex műveléséhez szükséges tudományágakról rövid, szakszerű áttekintés és összefoglaló bibliográfiák összeállítása volt, szakemberek által, a társtudományok szakemberei számára. Hajdú Péter - Róna-Tas Andrással és Kristó Gyulával közösen - részt vett a kötet szerkesztésében, Janurik Tamás pedig "Az uráli nyelvtörténet" című 5.1. fejezet megírásában.

2.10. A tanszék szakmai kapcsolatai az eltelt 25 évben kiterjedtek az urálistikát művelő intézmények csaknem egészére, a tanszéknek számos neves hazai és külföldi szakember volt a vendége, s a tanszék oktatói, kutatói is eljutottak számos társintézményhez. Ezek részletes áttekintése megha-

ladná e rövid tanulmány kereteit. A tanszék kezdeményezte 1971-ben, az egyetem 50 éves jubileumi ünnepségein Paul Ariste (Tartu, SU) és Denis Sinor (Bloomington, USA) professzorok díszdoktorrá avatását, valamint Fónagy Iván és Rédei Károly címzetes egyetemi tanári, U. Kóhalmi Katalin címzetes egyetemi docensi címmel való megtisztelését.

3. A tanszék jövője (1985-)

E rövid, korántsem teljes tanszéktörténeti áttekintés összegzéseként megállapítható, hogy az újjászervezésének 25. évfordulóját ünneplő szegedi Finnugor Nyelvtudományi Tanszék az eltelt negyedszázad során elért fejlődésével: törekvéseivel és eredményeivel olyan elismerést vívott ki magának mind a hazai mind a külföldi társintézmények körében, amelyik a továbbiakra nézve kötelező érvényű. A tanszéket az elkövetkező negyedszázadban továbbvivők legfontosabb törekvése tehát az kell, hogy legyen, hogy a tanszéknek az eddig eltelt időben elért hazai és nemzetközi tekintélyét megőrizték, erősítsék, tovább szélesítve az együttműködést az urálistika hazai és külföldi műhelyeivel, közös tudományágunk: a Hajdú Péter által éppen Szegeden megfogalmazott modern, komplex urálistika továbbfejlesztése és továbbfejlődése érdekében.

AZ ÉSZT ÁLLAMISÁG KÉRDÉSÉHEZ

ARPAS KAROLY

"Valóban ez a kor volt az észti
nép fénykora." (C.R. Jakobson)

1. Az önálló észti fejlődés kezdeteiről.

1.1. A dolgozat megkísérli új szemszögből megvilágítani az észti államiság kérdését az eddigi ismeretek alapján. Köszönöm a szegedi Finnugor Tanszéknek, hogy az ünnepi előadások keretében lehetőséget adtak több éves munkám eredményének ismertetésére.

1.2. Az észtek a késő közfinn korszakban (időszámításunk kezdetétől a 9. századig)

1.2.1. Ekkor az észtek elődei már jelenlegi lakóhelyükön élnek. A régészeti leletekből a vaskorra következtetünk, az ún. középvaskorra, annak minden jellemzőjével. Bizonyítottan letelepült népességről van szó, akik a helyi nyersanyag feldolgozásával vagy továbbításával termelő életmódot folytatnak. A kontinensen az égetéses-irtásos földművelés terjedt el, a szigeteken és a partvidéken jelentős a halászat, fontosságát nem veszítette el még a vadászat sem.

1.2.2. A nyelvészeti kutatások a régészet eredményeit erősítik meg, a társadalomra vonatkozóan már valószínűsíthető ver-

tikális elkülönülésről is tudósítanak. Az észak-közép-észtor-
országi, a dél-észtorországi, ill. a nyugat-észtorországi, saa-
remaai nyelvjárások mögött talán a törzsi elkülönülés áll
(akár Finnországban). Az időszámítás kezdetétől sok idegen
hatás éri őket. Korábban balti szláv, germán és gót hatás,
majd a 6-9. században keleti szláv (krivics) hatás.

A szókincs és a régészeti leletek arra utalnak, hogy az ő-
közösség bomlása már folyamatban van, s ezt a folyamatot fog-
ják erősíteni azok a találkozások, amelyek az osztálytárs-
adalommá fejlődés útján járó, vagy éppenséggel már osztálytár-
sadalomban élő népekkel történnek.

1.2.3. Az írásos források szükséguak és esetlegesek. A leg-
jelentősebbek közül megemlíthető TACITUS Germniája (98.); a
GUTASAGA (500 körül); CASSIODORUS A gótok története... (526-
533.); JORDANES Cassiodorus kivonata és bővítése (550 körül);
az YLINGSAGA (600 körül) valamint a HERVARERSAGA és a HISTO-
RIA NORVEGIAE (mindkettő a 7. század végéről). Az írástudó
Nyugat rögzítette híradások "peremvidékről" szólnak, ismere-
teik igazságértéke kétes, jobbára (mondai) eseményekre és
(hallomásos) életmódra vonatkoznak. Am ha peremvidék is, de
beletartozik az európai politika látókörébe.

1.3. Az észti nyelv és nép önállóságának kezdetei
(9. századtól 1030-ig)

1.3.1. A késő közfinn korszak a 9. században véget ér. Ezt a

nyelvészeti és a régészeti adatok bizonyítják (HAJDÚ-DOMONKOS).

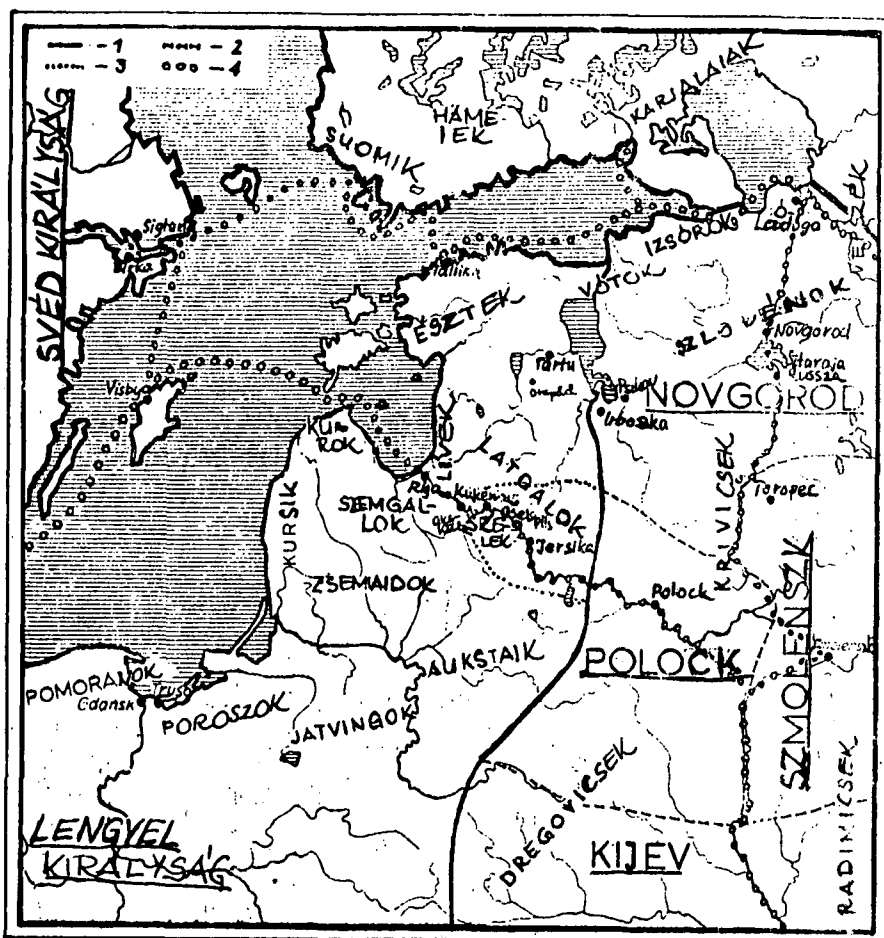
1.3.2. A gazdaságban egyre nagyobb szerepet kap a termelés.

A vaseszközök elterjedése és használata megteremti azt a felesleget, amely megnöveli a kereskedelem fontosságát. Korszakunkból származnak azok a pénzleletek, amelyek számos központ (talán nemzetségi) bekapcsolódását jelzik a közvetítő kereskedelemben. E leleteket nem szabad lebecsülnünk, mert a legfontosabb kereskedelmi útvonalak nem érintik az észti területeket - bár van kapcsolat Gotlanddal, s fontos összekötő utak itt futnak át (ld. 1. és 2. számú térkép).

1.3.3. Az időszak legnagyobb horderejű társadalmi eseménye annak a tendenciának az erősödése, amely a vérségi kötelékek felbomlásától a területi elven alapuló szerveződés felé mutat. A nemzetségi társadalom a törzsi keretek felé tart. Mindezt a belső erők mellett a külső tényezők tették visszafordíthatatlanná. Utóbbiakat vizsgálva három terjeszkedő hatalmi központot vehetünk észre:

1.3.3.1. Mivel a fő kereskedelmi és víziutak nem itt haladtak át, bár voltak skandináv-észti kapcsolatok, ezért a Nyugat-Európában és az orosz történelemben kiemelkedő viking hatás nem jelentős (BRØNDSTED).

1.3.3.2. A 10. század végéig nem jelent veszedelemet a "Drang nach Osten". A német-római birodalom földesurainak területszerző akciói legfeljebb a balti szlávokig terjednek.

1.sz. térkép: A DALTUM A XII. SZÁZAD KÖZEPÉI
/ in ESIAJALUCU 309. p. után/

- Az ó-órossz állam határa /1./
- *** Az egyes orosz fejedelemségek határa /2./
- .... Az orosz fejedelemségektől függő terület-határa /3./
- ooo Pontos kereskedelmi útvonalak /4./
- Jelentős települések

KIJEV A korai feudális államok

KUROK Etnikumok településhelyei

1.3.3.3. Időszakunk legjelentékenyebb hatalma a Kijevi Rusz. Terjeszkedése valójában hódoltatás, adóztatás: azaz a legerősebb nemzetségi-törzsi vezető egyre növekvő kíséretével immár területi alapon teremti meg annak eltartását, ugyanakkor rögzíti a saját, illetve vagyonos társai hatalmát. Ez lavinaszerűen növeli a kíséretet, a területet és a hatalmat, utóbbi a fejedelmé lesz, s nem közhatalom. Hogy mennyire erről van szó időnkben, példa rá Igor nagyfejedelem halála, akit az adóztatás során a drevljánok vertek agyon.

Korszakunk végére a Kijevi Rusz az észtekig terjed. Am szó sincs az észtek birodalmi betagozódásáról. Nincs tartós orosz jelenlét, nincsenek szoros gazdasági kapcsolatok, nincsenek jelen az orosz államiság jelképei, se hatóságai, sőt térítés sincs, pedig az oroszok már fölvtették a kereszténységet (955-957.), az észtek pedig kétségkívül pogányok (KROHN).

1.3.4. A politikai események közül a legfontosabbak: többszörös hír a novgorodi (882, 980.) és a kijevi (907, 944.) fejedelmek kíséretében szereplő csud/észt nevű harcosokról. Egyes történészek ezt az észt függés jeleként magyarázzák, ám e korban a más etnikumú kíséret nem jelent alávetettséget. A 9. század végére érnek el a prefeudális orosz államok a balti népek határaihoz. 1030-ban Jaroszláv kijevi nagyfejedelem elfoglalja és lerombolja Tartut, s Jurjev néven erődöt emel. Ez a későbbi hivatkozások alapja.

2. Az észt bomló ősközösség utolsó szakasza, az önvédelmi harcok kezdetei (1030-1210.)

2.1.1. Jurjev alapítása figyelmeztetés: az önálló fejlődés veszélybe került. Nem több; a vár többször gazdág cserél, sőt Kijev hanyatlásával a veszély elhalványul. A záró dátum nem az első német támadás éve (1208.), hisz külső támadás korábban is érte az észteket. Az 1210-es ümerai ütközet az, amely bizonyítja: a német hódítókat nehéz megfékezni. Összefogásra van szükség, különben a lettek és a lívek sorsára jutnak.

2.1.2. Nagy jelentősége van az írott forrásoknak, amelyek közül a legfontosabb (LETT)HENRIKU Liivimaa kroonikaja (LHKr). Noha a 13. században íródott, de nyomaiban őrzi egy korábbi társadalom képét is.

2.2. Bomló nemzetségi-törzsi társadalom

2.2.1. Az általános jellemzők itt is érvényesek. Megjelenik a felesleg és a magántulajdon, megindul a társadalmi tagozódás, megkezdődik a közhatalom elválása a közösségtől, általános a fejlett vaseszközök használata stb. Néhány kérdést azonban közelebbről meg kell vizsgálnunk, hogy megvilágítsuk problémáinkat.

2.2.2. A területi elv megléte egyike ezen kérdéseknek.

2.2.2.1. A nyelvjárások elkülönülése a vérségi alap felé mutat,

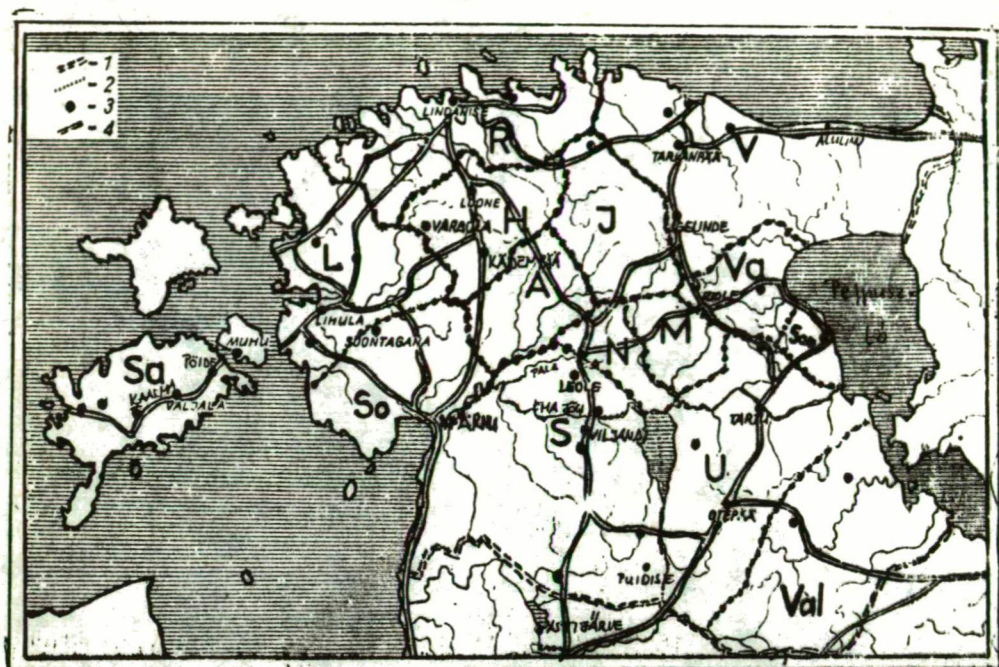
hiszen ez még akkor létrejött, amikor nem beszélhetünk a területi elven felépülő társadalomról.

2.2.2.2. A népelnevezés nem ad egyértelmű választ. Az önelnevezés nem mérvadó. Tudjuk, a 18. század közepéig magukat maameesnek 'föld népe' nevezték. Fontosabb a szomszédok népelnevezése. Négy népnévvel találkozhatunk: 1. az est alakváltozataival, 2. a finn viroval (bár ők az előbbit is ismerik), 3. a lett igaunijaval és 4. az orosz csuddal. A lett a velük érintkező déli törzset jelölhette: a népnév kapcsolatos az Ugandi tartománynévvel. A finn viro az északit: ma is létezik Virumaa tartománynév. A korábbi állapotot igazolja a később használt (a finnek is) est változatok az észtség egészére vonatkozó jelentése. Hasonlóan egészében jelenti őket a csud is. Az utóbbiról ma sem tudjuk bizonyosan honnan ered, s eredetileg kiket takart. Egyesek szerint svéd-finn eredetű mint a rusz, s a novgorodi rusz kaganátus környékén élő finnugor népességre vonatkozhatott (BRØNDSTED). Érthették alatta a vótokat (fi. vatja, é. vadja), de a votjakokat is. Ma is élő ćudna, ill. ćuddža vorsud-nevek: egyszerre jelent nemzetiséget, nemzetségi szellemet, istenőst és annak lakhelyét - Kozmács István szíves közlése. A népnév az elszlávosodással megmarad a krónikákban, s egy időben az észtséget jelöli. Közvetett bizonyítékok: 1. a Peipusz-tó Csud-tóként emlegetése korábban nem jelenti, hogy a túlparton élők is csudok lennének; 2. a novgorodi évkönyvek olyan években is írnak csud

adókról, amikor bizonyítottan nem volt ilyen kapcsolat az észtek és a novgorodiak között.

2.2.2.3. A területi elv mellett szól a kortárs LHKr. Henrik, aki közöttük élt, ismerte az észteket (s talán értette a nyelvet is) a területek nevével jelzi a lakosokat, nem törzsnevet használ.

2.2.2.4. A területi elrendeződést támasztja alá az a közismert tény, hogy az észti terület tartományokra, maakra, azok pedig kisebb körzetekre, kihelkondokra tagolódott. Noha ULUOTS elgondolása, hogy ezeket az egységeket a germán földbirtoklással vessük egybe, túlzott, ám e tényeket nem illeszthetjük a vérségi elrendeződésbe. Az észti társadalom területi elven alapul. Lássunk néhány statisztikai adatot! Az észtek a 13. század elején 13-15 tartományban élnek (ld. 2. számú térkép) - a lívek négyben. Az észteknél 44 kihelkondot találunk. A 160 körüli földvárból 63-at név szerint ismer - a líveknél 11-et. (1154-ben al-Idriszi említi Koluvan (Kalevinlinna), Bernu (Pärnu) és Viljandi városokat.) A települések számára következtethetünk az e korból föltárt 463 temetőből. A szántóterület kb. 21000 adramaara terjedt. (Adramaa: ekealj, ekeföld; a LIBER CENSUS DANIAE 1231. alapján számított földegység. TARVEL számításai szerint 8-10 ha nagyságú. Minőségétől függően több ember ellátására elegendő; pl. Nurmekund 600 ekealján 2100-2800 család élt, Mõhu 400

2.sz. térkép: AZ ÉSZTEK A XII. SZÁZAD VÉGÉN /ESTAJALUGU 402.p.után/
 1. az észtek határa; 2. maa-határ; 3. erőd; 4. fontosabb utak

Sa	: Saaremaa	3000	ekealj	7	kilohokond	
L	: Läänemaa	1900	"	2	"	
So	: Soontagana	?	"	4	"	önállósága vitatott → L
R	: Rävalla/Repele	1600	"	3	"	
II	: Harjumaa	1200	"	4	"	
A	: Alempois	400	"	2	"	
N	: Nurmokund	600	"	2	"	
J	: Järvemaa	2000	"	3	"	
M	: Mõnu	400	"	2	"	
V	: Virumaa	3000	"	5	"	
Va	: Vaiga	1000	"	2	"	
Soo	: Soopolitse	?	"	?	"	önállósága vitatott → Va
S	: Sakala	kb.3000	"	4	"	
U	: Ugandi	kb.3000	"	4	"	
Val	: Valgatahalvo/?/ ?		"	?	"	létezése kétséges → U ?

ekealján 2100-3500.) A lélekszámot kb. 150-180 ezerre teszik.

2.2.3. Az LHKr beszámol arról, hogy az észtek időnként ma-
jakba gyűlnek, ez a közszabadok gyűlése. Ha háborúzni ké-
szülnek, akkor malevekebe, ez kifejezetten a harcosok tábora.
A közemberek fölött a vanemek állnak: "seniores". Az elneve-
zés őrzi a nemzetségfő, családfő jelentését, de LHKr ír ar-
ról, hogy értették ezt "meliores" és "divites" értelemben
is. Ha a krónikás adatait összevetjük SAHLINS szegmentáris
törzsének jellemzőivel és analógiáival, akkor olyan nagy ha-
sonlóságot találunk, hogy állíthatjuk: az észtt törzsi társa-
dalom szegmentáris törzsi társadalom. A szabadok fölött a
"jók" és a "gazdagok" állnak, akiknek hatalma életfogytig
tart. Ezt a malevek parancsnokaiként gyakorolták, békében ha-
táskörük alig terjedhetett túl szálláshelyükön. A "nagy-em-
berek" (SAHLINS) a "kiszőnőkökből" alakulhattak ki. Kiválá-
suk, kiemelkedésük egybeesett a központosítás igényével,
amire a külső fenyegetés vagy a belső fejlődés adhatott okot.
Ilyenkor jut nagy szerep a "nagy-embernek" (és kíséretének)
mint hivatott vezetőnek. Megteremtődhet a lehetősége: a/ a
személyi hatalom kialakulásának (ez magával hozza a katonai
demokrácia bomlásának felgyorsulását); b/ ennek örökíthető-
ségének - s ez már egy kezdetleges állam felé mutatna.
Számos vanem nevével találkozunk LHKr-ban, jó részük lett és
lív. Az észtek közül csak a sakalaiakat nevezi meg (6 név).
A hiány magyarázható a német befolyás határával. Északon is

élhettek tekintélyes vanemek - mással nem magyarázható az erős, Saaremaa vezette ellenállás. A krónikák mellett a mondai hagyomány is bizonyíthat. Érdekes, hogy Kalevipoeg alakja az északi területekhez kötődik. Hasonlóan lokalizálható a szigeteken ismert Suur Tõll. Sőt, talán Vanapagan mögött is vanem rejtőzhet.

A vanemek és kíséretük létéből következnek a vállalkozások, a rablóhadjáratok. Sikereségük növelheti a "nagy-ember" hatalmát.

2.3.1. A politikai és történelmi események időszakunkban: Jellemző az észti hadjáratok sokasága, ezek egy része azonban az idegen terjeszkedések megállítására irányul. Az irány a geográfia függvénye: Gotland, svéd, finn telepek, Novgorod, Pszkov és Polock birtokai, lívek és lettek ellen. (Utóbbiakat nem segítik a németekkel szembeni harcban, így ők lesznek a hódító szövetségesei.)

2.3.2. Korszakunkban alig eredményes, bár állandóan jelen van a svéd-norvég, s különösen megélénkül a dán próbálkozás. Akcióik időnként büntető jellegűek. A dánok 1194-től szinte évenként kísérlik megvetni lábukat a szigeteken és/vagy a nyugati parton.

2.3.3., Nagyobb figyelmet érdemelnek a Kijevi Rusztól függő, vagy már függetlenül fejedelemségek: Novgorod, Polock, Pszkov

és Toropec. Hadjárataik zsákmányszerzés, vagy adófizetésre kényszerítés céljából indulnak, változó sikerrel. 1031-től 10 nagyobb hadjáratról tudunk. 1061-ig 4, a következő száz évben 4 (de 1117-1154 között), majd 1190-től újulnak meg a harcok. A célpont Tartu/Jurjev és Otepää/Medvezsnaja Golova. A támadások mögött többnyire Novgorod áll. Igen veszedelmes az 1210-es tavaszi hadjárat. Ekkor Msztyiszlav Msztyiszlavics "Udaloj" novgorodi, s testvére Vlagyimir Msztyiszlavics pszkovi fejedelem (utóbbi Albért rigai püspök testvérének veje) indít közös támadást Otepää ellen. A Tartu-Otepää-Pszkov háromszög egyrészt a "déli" kereskedelmi utat biztosítaná a korábbi pozícióiból kiszorult Novgorodnak, másrészt kiváló hídfő lenne a lett, a lív és az észti területekre irányuló hadjáratokhoz.

2.3.4. Az észtek szempontjából mégis a legveszedelmesebb a német terjeszkedés. Egy már kialakult osztálytársadalom a jellegéből adódó terjeszkedés, hódítás céljából; a kereszténység terjesztése ürügyén, gazdasági, politikai érdekeinek megvédéséért és kiterjesztéséért koncentrált erővel (térítőpüspökség, szerzetesek, lovagrend, kereskedők) készül leigázni, gyarmatosítani és beolvasztani a kevésbé fejlettebb területeket. Adataink a legbővebbek, ezért csak jelzesszerűen: 997-1008. Szent Adalbert balti porosz területeken térít - az irány kijelölése. 1062-1064. Haltuin brémai érsek a kelet-balti területekre hívja fel a figyelmet. 1551.

brémai kereskedők kötnek ki a Dvina torkolatánál. 1180. Meinhard érkezése Lívfüldre. 1186. kelet-balti térítőpüspökké szentelik. 1199. Albert, az új (a 3.) püspök keresztshaddal indul egyházmegyéje biztosítására. 1202. Megalapítja a Kardhordozó Lovagrendet. 1203. a lív Kaupo megkezesztelkedik, a lívek német függésbe kerültek. 1206. Kuke-nois német függésbe. 1207. a rigai püspök és a lovagrend szerződése: 2/3 : 1/3 arányban osztoznak az elfoglalt lív és lett területeken. 1208. Selspils elfoglalása, megindul az északi terjeszkedés. 1209. Jersika/Gercike elfoglalásával Pollock kiszorul a Baltikumból. 1208-tól több támadás éri Sakalát, Soontaganát és Ugandit. 1210 tavaszán az üldöző sakalai-ugandi erők Ümeránál csatára kényszerítik a zsákmánnyal visszavonuló német hadat, de a harc nem hoz döntő győzelmet, nem sikerül lezárni a betolakodó útját. Az év nyarán Pollock és Riga között szerződés jön létre, amely lényegében a német lett-hódítást ismeri el.

2.3.5. Mindezek az események meggyorsították egy szélesebb összefogás szükségességének felismerését. Megérlelődött az állammá alakulás lehetősége. Olyan "nagy-emberre" van szükség, aki nemcsak felismeri a helyzet kényszerítő erejét, de képes is azt kihasználni, ható erőt irányítani. Ezzel megalapozódhat személyes hatalma, a katonai demokrácia "katonai diktatúrává" alakulhat, de a közhatalom széttörésével elodázódhat az alávetés veszélye is.

3. Központosítási törekvések, az észt államiság lehetőségei (1210-1224.)

3.1. A feltételeket vizsgálva megállapítottuk, hogy a területi elven való rendeződés adott. Az "olyan közhatalom létesítése, amely már nem esik közvetlenül egybe az önmagát fegyveres hatalomként megszervező népességgel" (Engels) még nem valósult meg. A régészeti leletek vagyoni tagozódásra utalnak, ez is az uralkodó osztály kialakulása felé mutat. A lívek esetében Kaupo behódolása és betagozódása azért is történéstett meg, mert a létfenntartás közvetlen érdeke mögött megbújhatott: a feudális fegyveres erő segítségével alá lehet vetni a lív közrendű szabadokat. Más lív vanemek: Aksrodi, Lenearde azonban szembeállnak a német függést jelentő feudalizációval (1204, 1212.). Ha az állam funkciót tekintjük, jelen van a védelem is. Ehhez is központosítani kell. A korábbi "államiságot" igazoló kísérletek közül a legjelentősebb ULUOTS jogtörténeti fejtegetése (az LHKr-re és három oklevélre hivatkozott). Megállapította, hogy az egyes tartományok vezetői törzsi állami vezetőként viselkednek: szövetségeket szereznek, háborúkat indítanak, fegyverszüneteket, békekötéseket intéznek, sőt adófizetésre utaló nyomot is talált. Tényei mégis csak a jogtörténet, politikatörténet tényei, nem bizonyítanak önmagukban. A társadalmi jellemzőket tekintve visszatérünk SAHLINS elemzésére. A szegmentáris törzsi társadalom is ismeri a központosítás lehető-

ségét. Ha a forrásokot szembesítjük a történelmi segéd tudományok eredményeivel, akkor két központosítási kísérletről beszélhetünk.

3.2. A belső központosítás lehetősége: Lembitu kísérlete (1211-17). Lembitu (11??-1217) Sakala északi részének vanemje, szállásbirtokának középpontja Leole vára, a mai Lõhaverre közelében. Elõkelõ és gazdag nemzetségszó, mert testvére Unnepewe (a.m. Önnepäev 'Boldog-nap' - finnugor névadás!) is viseli a vanem címet. Több ilyen példát LHKr nem említ.

"Kisfõnökbõl" vált "nagy-emberré". Lehetséges, hogy részt vett az 1210-es õmerai csatában. LHKr elõször Meemevel együtt említi, akivel 1211 tavaszán újra õmeráig õzi a német - lett, lív csapatot. Ez a részleges siker fegyverszünetet eredményez, itt is jelen lehetett a seregvezér társaként. Albert püspök Volkquin rendmesterrel Rómába utazik - a német fenyegetés ezért csökken.

Õsszel azonban Udaloj Novgorodból hadjáratot indít Tõrma (Vaiga) vidékére. A tél beálltával délnek fordul, Ugandit pusztítja, majd Otepäät kezdi ostromolni. Az Évkönyvek szerint: "a városban nem volt elegendõ víz és élelmiszerkészlet, ezért az ostromlottak békét kértek az oroszoktól. Ezek beleegyeztek a békekötésbe, néhányat közülük megkereszteltek (kiemelés tõlem Á.K.), négyszáz márka sarcot (kiemelés tõlem

Á.K.) vetettek ki rájuk, majd hazaindultak, de megígértették, hogy a többiek megkereszteltetik magukat." Ugyanakkor Kaupo Sakalát dűlja, XII. 25-én pedig német támadás indul Järvemaa ellen. Az összefogás egyre szükségesebb, de úgy tűnik, a tartományok még mindig nem látják be az egység fontosságát.

1212 elején Udaloj testvére, Albert sógora, a már polocki fejedelemmé lett Vlagyimir egyezményben lemond a püspök javára az Emažgi folyóig terjedő délészti területekre vonatkozó igényéről. A leendő észti térítöpüspökség székhelye Tartu lesz. Tavasszal Udaloj a toropeci és a polocki hadakkal megerősítve nagy hadjáratot vezet Novgorod-Vaiga-Järvemaa-Harjumaa-Varbola útvonalon. Lembitu seregével Pszkov területére tör be, hogy az orosz előrenyomulást leállítsa, de mentesítő csapásának nincs ereje: Pszkov megbirkózik egy tartomány erejével, s Udaloj pusztít tovább. Ez a kudarc mégis lépcső Lembitu emelkedéséhez. Most ő vezeti a fegyverszüneti tárgyalásokat az ellenségeskedő rigaiakkal, akiket az orosz előretörés figyelmeztet: a kétfrontos harcban elgyengült észtek az oroszok hatalmába kerülhetnek. Tárgyalókészségük másik oka Lenevarde újabb felkelése a meghódolt lív területeken. Lembitu 3 éves fegyverszünetet ér el. A felek garantálják a békét, a békés térítés folyhat, de a status quo marad. Ez a diplomáciai lépés kétségtelen időnyereség az észteknek, és az egyik front felszámolása. Ugyanakkor Lenevarde felkelé-

sének kudarcát hozza közelébb, mert Polock-Riga újabb békéje a lehetséges orosz szövetségéstől is megfosztja a lázadó líveket. Év végére újra rend van a német fennhatóságú területen.

1212-1215 között alig van adat Lembitu működésére. Mindent megpróbálhat, hogy egyrészt egybekovácsolja az észteket, másrészt szövetségest találjon. A nyitás egyik eszköze lehet a kereszténység felvétele. Nem Kaupoként, német hűbérbe kerüléssel, de keresztény hatalmak potenciális szövetségésének. Mivel LHKr tudósít, feltehetőleg a római rítus szerint keresztelkedik meg 1215-ben. 1214 májusa elején újabb orosz támadás indul Varbola ellen, de Pszkov és Toropec erőt a Lembitu kovácsolta egységes fellépés visszafordulásra kényszeríti. A támadás azonban nehezíti az orosz-észti tárgyalásokat. "Szerencsére" 1215-ben a fegyverszünet lejártával erős német támadás indul Tartuból Vaiga, Rigából Soontagana-Rotalia-Saaremaa irányába. A dűlés megérteti a bizalmatlan észtekekkel: ki a veszedelmesebb szomszéd. Lembitunak sikerül szövetséget kötnie a rigaiakkal elégedetlen Vlagyimir polocki fejedelemmel - a vérségi kötelék Novgorodot is kötelezi. Nagyarányú elképzelés születik a németek kiűzésére: egyidőben északról és keletről, több irányból indítani a hadműveleteket. A tervre a végrehajtás felemás módja utal. Vlagyimir ugyanis közvetlen a támadás megkezdése előtt hirtelen meghal. Lembitu nem tétovázik, a csapás talán így is siker-

rülhet. Saaremaaról óriási hajóhad blokád alá helyezi Rigát, Rotáliából és Soontaganából a lív területeket pusztítják, Sakala és Ugandi erői a lett területen számolják fel a német ellenállást. Az orosz támogatás azonban egyre jobban hiányzik, az észti támadásnak nincs meg az átütő ereje. Ez lesz a kudarc első oka. A rigai blokádát áttörik az anyaországból 1216 elején érkező keresztesek (Albert püspök évente az utolsó hajókkal Németországba hajózik telepésekért és keresztesekért, s a tavaszi járatok megindulásával tér vissza). A megerősödött németek először a lett területeket biztosítják, majd fölmentik a szorongatott lív szövetségeseket és a német helyőrségeket. Lembitu hiába kér és vár segítséget. Novgorodura Haliccsal van elfoglalva, Polockban még rendezetlenek az utódlás kérdései. A németek pedig már decemberben még megtorló hadjáratot vezetnek Soontagana ellen. Pszkov 1216 tavaszán ostrom alá veszi Otepää-t. A kimerült védők fizetnek, ám az elvonuló oroszok után megjelennek a németek, elfoglalják a várost és a várat, állandó helyőrséget szerveznek. Ezzel Sakala és Ugandi fölött megerősödött a német fennhatóság. Lembitunak IV. 10. után sikerül megújítani a szövetséget Polockkal. Maga mögött tudhatja a Lipica folyó melletti győztest (Vlagyimir-Szuzdal ellen, IV. 21-22.), Novgorodot is - bár Udaloj célpontja még mindig Halics. Július-augusztusban a németek megfélemlítő támadásokat vezetnek Soontagana, Harjumaa, Järvemaa és Virumaa területére. Ezzel egyi-

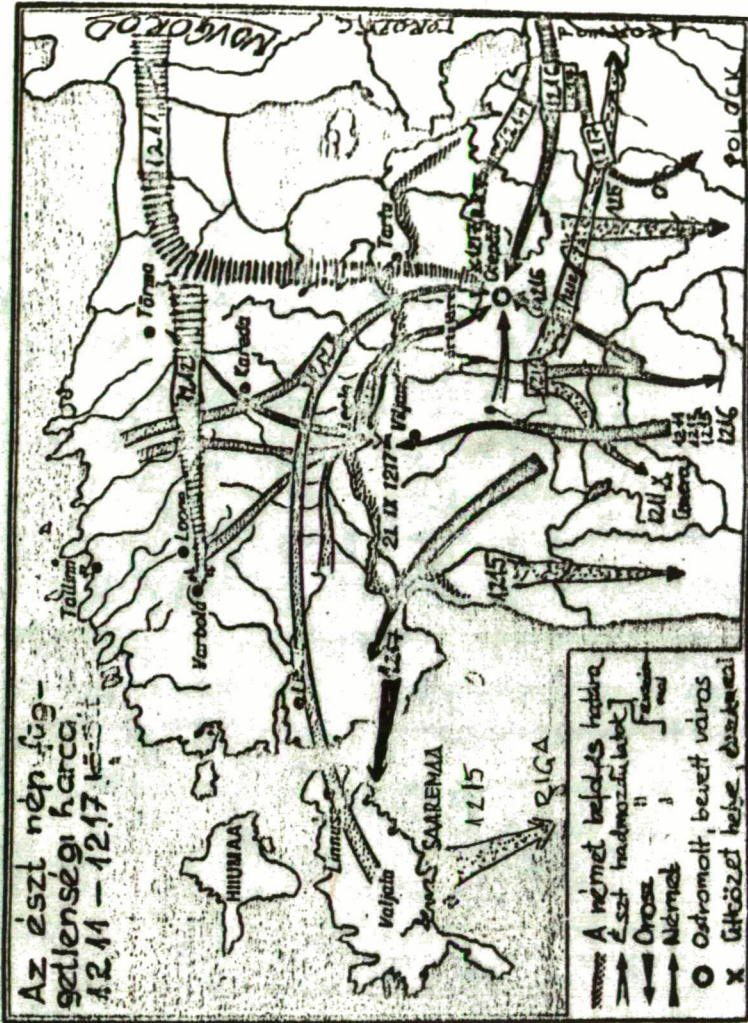
dőben az egyesült lengyel-magyar seregek vereséget mértek a Halicsban tartózkodó novgorodi erőkre, sőt az év végére ki is űzik Udalojt Halicsból. 1216 telén a befagyott tengeren német támadás éri Saaremaat, az észtek azonban visszaverik a betolakodókat.

Lembitu déli akciói sikeresebbek. 1217. I. 6-án a polocki és a pszkovi erőkkel együttműködve körülzárja Otepää-t. Hiába jut be a várba erősítés, II. 8-án a várat feladják a németek. Február végére az egész Dél szabad, a németek kivonják erőiket. A kezdeti észt-orosz sikerek hatására Novgorod fegyverszünetről kezd tárgyalni, hogy újra Halicsba dobhassa erőt. Tavaszra létre is jön a német-orosz fegyvernyugvás, de ebből az észtek kimaradnak. Lembitu legalább Pszkov és Polock szövetségét szeretné megőrizni, de ez sem sikerül sokáig. A fejedelemségek Novgorodra figyelnek, ahová csak VIII. 1-én érkezik meg Udaloj helyettese. Ő azonban óvakodik beavatkozni a kétes eredményekkel járó balti politikába. Lembitunak mégis sikerül újra maga mellé állítani a fejedelmeket. Késő nyárra létrejön Sakala, Harjumaa, Virumaa, Rävåla, Rotalia és Ugandi fegyveres szövetsége. A döntő csapáshoz a Pala folyó mellett, Leole közelében gyűlnek össze a harcosok. Az oroszok IX. 15-re ígérik jöttüket. Az ekkorra teljessé váló szárazság megnehezíti a 6000 főre duzzadt sereg eltartását, ráadásul a mocsarak kiszáradása megnehezíti a védekezést is.

Az oroszok helyett IX. 19-én a közeledő németeket jelzik az előőrsök. Volquin rendmester 3000 nehézpáncélos lovasával és a lett-lív segédhadakkal közeledik, hogy megakadályozza az észtt-orosz egyesülést. 20-án beveszik Viljandit, 21-én egész napos ütközetben teljesen szétzúzzák az észtt erődöt, elfoglalják Leolét. A véres harcban Maniwalde és Vootele sakalai vanemek együtt pusztulnak Lembituval, akinek levágott fejét Rigába viszik a győztesek. A csatában elesik a lív Kaupo is, a német függésű lív központosítás vezére. (A harcokról tájékoztat a 3. sz. térkép.) Az év végén egy csetepatéban Lembitu testvére is elesik. Az LHKr szerint több ilyen "nagy-emberük" nem akadt az észtteknek.

Lembitu kísérlete megmutathatta a kortársaknak, hogy az észttek önerőből nem képesek védekezni a németek ellen. A pusztítás és a pusztulás elkerülése érdekében még egy lazább orosz függés is jobb lenne.

3.3. Központosítási kísérlet külső támogatással: előzmények és Vjacsko orosz(?) vezér kísérlete (1218-1224)
Vjacsko (*Vjacseszlav) orosz vagy lett származású vezér (117?-1224.). Kezdetben Kukuensis ura. Ez a vár és környéke a legészakibb, legnyugatibb polocki (orosz) érdekeltség. A német terjeszkedéssel 1206-ban német függésbe kerül. Vjacsko életét veszélyben érezvén Polockba menekül. 1207-ben és 1208-ban lív és lett területen harcol orosz harcosaival a

Az észt nép füg-
getlenségi harca.
1211 - 1217 között

3. sz. térkép: AZ ÉSZT NÉP FÜGGETLENSÉGI HARCA
1211 - 1217 KÖZÖTT

/Nõukogude Eesti Entsüklopediline teatmeteos Tallinn,
1975. 66. p. nyomdai utah /

németek ellen. Jersika/Gercike eleste után Pszkov, Polock, Szmolenszk és Novgorod szolgálatában találjuk.

Személye ismert a Baltikumban. Kísérlete hosszabb és kedvezőtlenebb előzmények után és sokkal rosszabb körülmények között történik, rövidebb ideig is tart. Nézzük az előzményeket!

Az 1217-es győzelmek után 1218. II. 8-án a németek újabb sikertelen támadást hajtanak végre a befagyott tengeren át Saaremaa ellen. Az előző év veszteségei, az észtek ismeretlen tartalékai arra készítetik Albert püspököt, hogy júniusban Schleschwigbe utazzon, s II. Waldemar dán királytól kérjen segítséget. Közben a harc folyik: VIII. 15-én a repeliek vezetnek hadjáratot a sakalai németek ellen, ősszel az oroszok kísérelnek éket vágni a lett-észti német fennhatóság közé, sikertelenül.

X. 6-ról keltezik III. Honorius pápa II. Waldemart keresztes-hadjáratra felhatalmazó bulláját. A segítségre egyre nagyobb szükség van, mert késő ősszel a saaremaaiak rajtaütnek Rigán. 1219. II. 20-án német-lív, lett sereg indul Soontagana-Repele ellen. Tavasz végére készen áll a dán expedíció is, 1500 hajóból áll a flotta. VI. 5-én a dánok partraszállnak Kalevinlinna mellett. A védekező észtek ezernél több harcost veszítenek. Augusztusra kiépül s már egész Repelre kiterjed a dán hídfő. Kalevinlinna erődjét lerombolják, felépül az új erőd 'dán-vár': Tallinn.

Az észtek védekezését nehezítette, hogy ősszel újabb német betörés érte Jarvemaat és Virumaat. Pszkov ugyan megkísérelt tért nyerni a német-lett területen, de a német megszállás szilárd. 1219-20-ban dán kézre kerül Repele, Harjumaa, Virumaa és Järvemaa. E terület viszonyait örökíti meg a LIBER CENSUS DANIAE 1231-es összeírása. Észtt vonatkozásban legalább akkora a jelentősége, mint Angliában a Domesday Booknak. A dánok étvágya nő. A birtoklási viszályban II. Waldemar 1220-ban blokádn alá helyezi Rigát. A kedvező helyzetet az észtek nem tudják kihasználni, mert a tavaszon újabb rabló jelenik meg: Johannes Sverkersson svéd király. IV. 8-tól Rotáliában hódít; a saaremaaiak mentik fel Lihulát és űzik el VIII. 8-án a kudarcot vallott svédek az észtt földről. Ekkorra azonban létrejön a dán-német megegyezés. Albert püspök II. Frigvest hívja segítségül, de a német-római császár is a megegyezést ajánlja (IX. 22.). Így 1221 elején Albert elismeri II. Waldemar Sakalára és Ugandira vonatkozó igényét is. Most viszont a lovagrenddel kerül szembe, mert e területek a rend hódításai közé tartoztak. A viszályt kihasználva IV. 11-én nagyszabású felszabadító harc indul a dánok ellen. Repele, Harjumaa és Virumaa harcát Saaremaa vezet. A németek azért sem segíthetnek, mert orosz támadás éri a német-lett területeket (most jobb az együttműködés). Ezt a németek visszaverik. 1222-ben kiteljesedik a felszabadítás, év végére csak az erődített helyeken maradnak dánok.

Sikerül kapcsolatot teremteni a déli észtt elégedetlenkedőkkel is. Közben II. Ottó, az új német-római császár elismeri a rend jogait a Lívónián kívüli földekre. A lovagrend felkészül földje elfoglalására, biztosítására. Az orosz fejedelmek Rigában békéről tárgyalnak.

A német erőgyűjtés első sikere: 1223. I. 29-én Viljandi mellett szétverik a gyülekező dél-észtt felkelőket. Ez nem végzetes vereség. Tavasszal és nyáron megélnék az észtek: Saaremaa, Läänemaa, Järvemaa, Virumaa harcosai és Varbola helyőrsége. Bár egységes vezetésről nincs hír, de a sikeres akciók erre utalnak. Áprilisban az észtek felégetik Tallinnt, a vár azonban dán kézen marad.

A németek is egyre inkább kiszorulnak Észtországból. Az észtek az érkező orosz segítséggel rendre elfoglalják a fontosabb várakat (többek közt Otepäät, Viljandit). A várakat átadják az oroszoknak, olyanokat is, amelyeket egyedül vívtak meg. Erre a szoros észtt-orosz kapcsolatra igen nagy szükség van.

A dán belviszály következtében II. Waldemar Dunnenberg várában fogságba kerül (V. 7- XII. 24.), s hogy javítsa esélyeit, feladja az el nem foglalt észtt területekre való igényét. Időközben Vjacsko kicsiny sereggel elindul a vlagyimir-szuzdali fejedelem udvarából.

Ekkor szól közbe a mongol. V. 31./VI. 16-án súlyos vereség

éri az egyesült orosz-kun hadakat a Kulka folyónál. Sokk ez, de nem megsemmisítő vereség. Híre azonban megérleli a német ellentámadást. VIII. 1-15-ig tart Viljandi ostroma, a fontos vár újra német kézre kerül. A támadás azonban elakad. Igen erős az ész-t-orosz ellenállás, ráadásul új segítő sereg érkezik: Vlagyimir Polockból, Jaroszlav (Jurij Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali fejedelem testvére) Szuzdalból kb. 20.000 emberrel. Az orosz évkönyvek és LHKr adatai itt mondanak ellent a kulkai megsemmisítő vereség nagyságának és ismert értékének. Ha 1223 közepén 20.000 harcost irányítottak ide - bár ez bizonyosan túlzás -, akkor jogos a kérdés: miért nem voltak erre képesek 1224-ben, mikor szükségesebb lett volna.

Az ész-t-orosz csapatok szeptemberben ismét fölégetik Tallinnt, ám a várat most sem tudják elfoglalni. Délnek fordulnak, s a sikerek (meg egy kimerítő ostrom) következtében a németek XII. 24-én föladják Tartut. A fejedelmek Vjacskot hagyják a helyőrség, s lényegében az országrész parancsnokául, 200 fős testőrséggel. Tartu, Otepää birtoklása, Dél- és Észak-Észtország együttműködése, mögötte az orosz fejedelmek támogatása: Vjacskonak vannak esélyei az ész-t állam megteremtésére, ha függő államként is csupán.

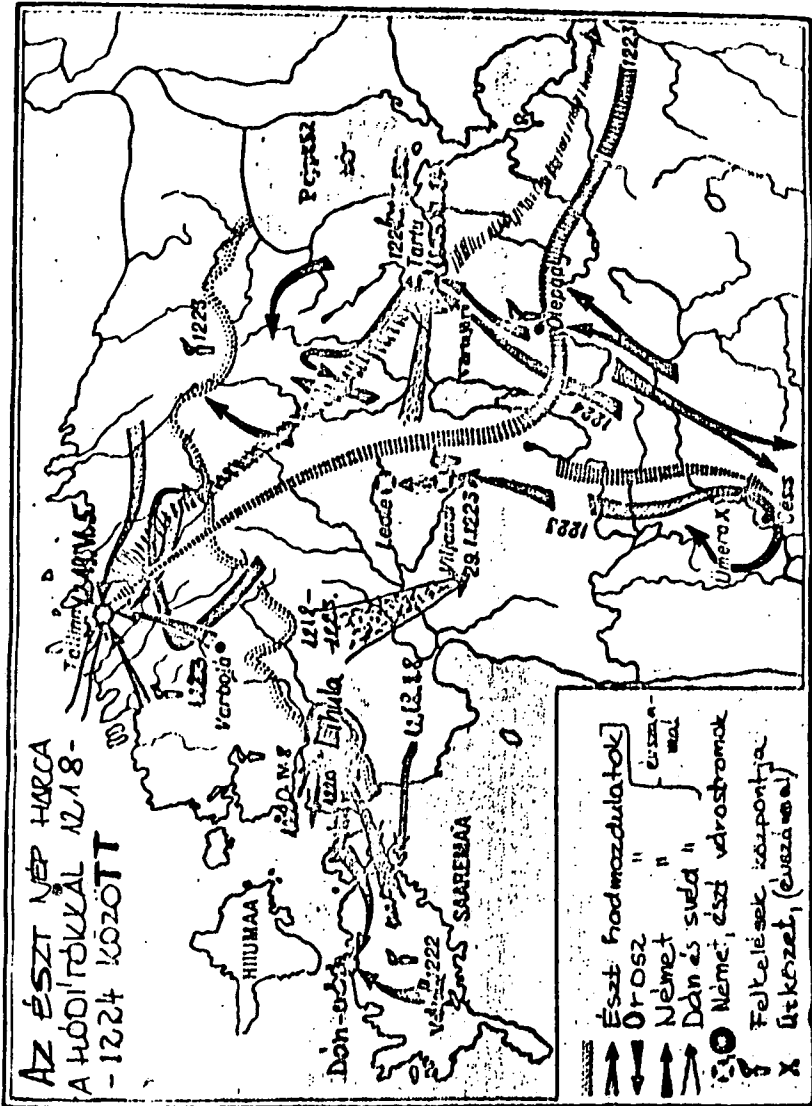
A helyzet világos, Albert számára nagyon is: Németországba hajózik keresztetekért, mert veszélyben "Mária országa".

1224 tavaszára a püspök helyzete rosszabbodik, nem tudott elég kereszttest toborozni. Volquin és a lovagrend lesz a helyzet ura. Felajánlják az együttműködést, de önállósági követelésekkel kapcsolják össze. IV. 14-től megkezdődik a német fennhatóság megerősítése. V. 7-én dán és német keresztetek érkeznek, de ekkorra a hadi helyzet megoldása egyértelműen a rendtől függ. A lovagrend erői lassan érvényesülnek, a dél-észt ellenállás felmorzsolódik. Az orosz fejedelmek nem küldenek felmentő sereget, még csak mentesítő támogatást sem indítanak.

VII. 23-án Rigában egyezmény születik az észti területek megosztásáról: az 1207-est annyival egészítik ki, hogy most 2/3 jut a lovagrendnek, 1/3 a tartui püspökségnek. Az egyezménybe azonban nem vonták be sem Saaremaa, sem a dán fennhatóság területét. A lovagoknak most már van miért harcolniuk. A hónap végére körülzárják az ellenállás fészket és középpontját: Tartut. Az orosz felmentés még mindig késik, így VIII. 15-én Vjacsko a védőkkel együtt a város és a vár romjai között leli halálát. (A harcokról ld. 4. sz. térkép.)

Ősz végére a lovagok diplomáciai sikerrel lezárják és bezárják az észti önállóság előtti utat. II. Waldemar után Novgorod is, Pszkov is elismeri a hódítást. A pszkovi fejedelem a lett területek tartui püspök alá eső részéről adót kap a tartui püspöktől (így az a katonai fenyegetettség és a szo-

4. sz. térkép: AZ ÉSZTI TÍR HARC A HÓDÍTÓKKAL 1218 - 1224

1980 / Németország, Esti Entsüklopediline

teatmeteos Tallinn, 1975. 55.p. után /

ros szomszédság miatt a lovagrend potenciális szövetségese lett), az észti területen pedig szabad kezet ad a hódítóknak.

3.4. A kísérletek értékelése, a sikertelenség okai

3.4.1. A szegmentáris törzsi társadalom decentralizációs erői erősebbek voltak a centralizációs törekvéseknél. Az egyes területek egymástól is őrizték függetlenségüket, így összefogásuk nem terjedhetett ki az egész észti népre. Ezeket a tendenciákat csak erősítették a lassan kialakuló osztálytársadalom ellentétei.

3.4.2. A feudális társadalom legfejlettebb eszközeit és leghatékonyabb erőit tömörítették a német hódítók szervezeti formái. Állandó tartalékok állanak mögöttük, a "Drang nach Osten" ereje teljében van. A feudális extenzív mezőgazdaság, a feudális uralkodó osztály birtokjogi igényei újabb elfoglalható földterületet követelnek. Ez időben folynak a kereszteshadjáratok is, amelyek során igen sok tapasztalatot szereztek a hódítók (haditechnika és hadtudomány).

3.4.3. A lett és lív kapcsolatokat kivéve nem az észteken múltott a kedvezőtlen külpolitikai helyzet. Lembitu vállalta a kereszténységet is, méghozzá úgy, hogy elkerülte Kaupo útját (az sem vezetett ki ebből a történelmi "csapdából"), mégsem ért el sikert.

1223-ban az észtek mindent megtesznek, hogy az oroszokat rá-

vegyék a beavatkozásra. Am hiába adják át váraikat, hiába fogadják el maguk fölé Vjacskot, ez a lehetőség sem valósul meg.

A külpolitikai helyzetet jellemezte, hogy oroszok, németek, dánok és svédek kíséreltek meg minél nagyobb területet megszerezni a kereskedelmi utak miatt oly fontos Balti-tenger mellékén. Sajnálatos, hogy az egyetlen igazán számbajöhető erő mögött nem állt igazi koncepció. (Ekkor még nem voltak olyan erők a nyugati piacba való bekapcsolódás érdekei.) Novgorod fejedelmének fontosabb volt a kijevi nagyfejedelemséghez lépcső Halics birtoklása, a többieknek pedig az egymás közti vetélkedés. A mongol veszély sem menti politikájukat. Így jöhetett létre a lovagrendi-káptalani, egyházi-katonai állam.

4. A hódítás teljessége (1225-1228)

4.1. A katonai akciók befejezése már csak néhány év kérdése. 1224 után szinte megbénul az ellenállás.

1225 júniusában Modenai Vilmos pápai legátus megkezdte a közvetítést a keresztény erők között. 1225 elején hídfőt foglalnak Saaremaan: Mone és Walde helyőrsége a hódításig megtartja a várakat. 1226-ban Vilmosnak sikerül egyeztetnie II. Waldemar, Albert és Volquin érdekeit és igényeit: Saaremaa el-

foglalása nem veszélyezteti a dán foglalást. Megindul a se-
reggyűjtés.

1227. I. 7-re befagy a tenger a szorosok között. 20-án
20.000 fegyveres indul a sziget ellen. A védők elkeseredett
harca ellenére II. 3-án, Muhu szigetvárának elestével befe-
jeződik az előzőnlés.

4.2. A hódítás lezárása

Az 1227-es bornhődei ütközetben II. Waldemar vereséget szen-
ved a Bréma-Lübeck vezette északnémet városoktól. A dán ha-
talom ezentúl nemcsak itt nem lesz az önálló fejlődés akadá-
lyozója, de a balti német foglalások is biztosakká válnak.
1228-ban Novgorod "Pszkov védelmében" Riga ellen készül - a
valódi cél Pszkov alávetése. Ez az észti területek felé is
utat nyitna. Pszkov azonban önálló útra lép: kereskedelmi-
barátsági szerződést köt Rigával, lemond minden lett, lív és
észti területi igényéről. Novgorod visszakozik, a balti hódí-
tások biztosítása erről az oldalról is létrejött.

4.3. 1237-ben a Kardhordozók egyesülnek a Német Lovag-
renddel, új néven szerepelnek ezután: Lívóniai Lovagrend.
Az észtek felkelésekkel tiltakoznak a függés, a németesítés,
a térítés ellen (1236-1241; 1260-61; 1290-es évek; 1343-
-1345/6.). 1347-ben a dánok kivonulásával teljessé válik a

német fennhatóság. A sajátos államalakulat, melynek történetéről később kívánok szólni, 1561-ig áll fenn. Ekkor újra kérdéses lesz a terület birtoklása. Így kerül az észtek lakta föld a nagyhatalmak politikai erőterébe, érdekeik metszéspontjába.

Az észti önállóság lehetősége 1227-tel befejeződött. A történelem, a társadalmi fejlődés új szakasza kezdődött a hódítással: a kelet-európai feudalizmusra oly jellemző "csonka társadalom" története.

* * *

4.4. Az észti előidők történetét a 16. században eleve-
nítik fel újra, a reformáció előretörésével. Előtérbe a 18.
században kerül: a német földesurak a hódításban keresnek
igazolást a földesúri kizsákmányolás jogára, mértékének nö-
velésére vagy megőrzésére. A 19. században a nemzeti megújú-
lás idején az észti függetlenségi törekvések jelképe lesz.
Először Faelhmann fejti ki ezt a gondolatot, majd különösen
Jakobson visz bele erős németellenességet. Hurt érzelmek nél-
kül, tárgyilagosan próbálja meg a kort ábrázolni. Sem az ő
munkája, sem a létrejövő történész-iskolák eredményei nem
adnak lehetőséget a sovinszta uszításnak. A két világháború
között a politikai jobbratolódással egyidőben megkísérlik
szovjetellenessé formálni a történeti tényeket, de kudarcot
vallanak. Hogyan is lehetne a német hódítást oroszellenessé
formálni?

A vulgármarxista feldolgozások aláhúzták a hódítók kegyetlenségét (gyakran közelmúlti utalásokkal), és kiemelték az észt-orsz nép összefogásának jelentőségét és sikerességét (szintén utalásokkal). A 60-as évektől kezdődött meg az átlamiság kérdéskörének korszerű, a történelmi s dialektikus materializmus, valamint a modern történettudomány igényeinek megfelelő feldolgozása.

A mottó kissé megtévesztő. Jakobson úgy hitte: a német hódítók rombolásának nyilvánosság elé tárásával megvilágíthatja a német uralom mibenlétét, semmissé téve a balti bárók érveit. Ha nem is "fénykora" volt ez az észt népnek, de ennek a hősi küzdelemnek a visszfénye ragyogja be az észt nemzeti és függetlenségi törekvéseket minden időben.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

- Árpás, Károly: Az észt nemzeti megújulási mozgalom történetéhez. (egyetemi doktori értekezés) Szeged, 1983. (kézirat).
- Bereczki, Gábor - Rác, E.: Észtország. Budapest, 1975.
- Bereczki, Urmas: Észtország. Győr, 1983.
- BRØNDSTED: Brøndsted, J.: A vikingek. Budapest, 1983.
- ESIAJALUGU: Esiajalugu (Eesti). Tallinn, 1982.
- Isztorija Esztonszkoj Sz. Sz. R. I. Tallinn, 1961.
- Isztorija Latvijszkoj Sz. Sz. R. Riga, 1971.
- HAJDÚ-DOMOKOS: Hajdú, Péter - Domokos, Péter: Uráli nyelv-rokonaink. Budapest, 1978.
- LHKr: Henriku Liivimaa Kroonika. Stockholm, 1962.; Tallinn, 1982.
- Kan, A. Sz.: A skandináv országok története. Budapest, 1976.
- KROHN: Krohn, Gyula: A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908.
- Kruus, H.: Grundriss der Geschichte des esthischen Volkes. Tartu, 1932.
- Kui Lembitu kutsus... (E. Tõnisson, J. Selirand, A. Vassar). Tallinn, 1968.
- Niitema, V.: Baltian Historia. Helsinki, 1959.

Nõukogude Eesti Entsüklopeediline teatmeteos. Tallinn, 1975.

Perényi, J. - Dolmányos, I.: Szovjetunió története I. (egy-
temi jegyzet) Budapest, 1970.

SAHLINS: Vadászok - törzsek - paraszok. Budapest, 1973.

(különösen: 169-172, 206-209, 212-218 és
270-283. pp.)

Tallinna Ajalugu 1860-ndate aastateni. Tallinn, 1976.

TARVEL: Tarvel, E.: Maakasutusühikute uurimusest in Studia
historica im honorem Hans Kruus. Tallinn,
1971. 100-110. pp.

ULUOTS: Uluots, J.: Die Verträge der Esten mit den Fremden
im XIII. Jahrhundert. Tartu, 1937.

A LAPP IRODALOM KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI

KOVÁCS MAGDOLNA

A finnugor-uráli nyelvészeti kutatások ma már nagyrészt nem a rokonság tényének bizonyítására irányulnak, hanem inkább a rokon nyelvek sajátosságainak leírására. A rokonság megállapításához közvetlenül adalékokat szolgáltató tudományok (őstörténet, néprajz, régészet stb.) mellett ma már az irodalmi kutatások jogossága sem lehet kétséges, hiszen a rokon népek irodalmából örvendetesen gyarapodik a magyar kiadványok száma is. Domokos Péter összefoglaló munkája az uráli népek irodalmáról¹ inkább nyitánya, mint lezárása kell, hogy legyen ezeknek a kutatásoknak.

A lapp irodalom fejlődése sok rokonságot mutat a szovjetunióbeli kisebb uráli népekével, beható kutatása azonban majdnem olyan nehéz feladat elé állítja a kutatót, mint a lapp nyelv maga.

A megosztottság

Az első, s legfontosabb tényező, amely - bár szorosabb értelemben irodalmon kívüli - mégis nehezíti a kutatásokat: a lapp nép négy részre szakadása. Felmerül a kérdés, beszél-

¹Péter Domokos: Handbuch der uralischen Literaturen. Szeged, 1982. Studia uralo-altaica 18.

hetünk-e egységes irodalomról, vagy országoként külön-külön kell-e megvizsgálni a svéd-, a norvég-, a finn- és a szovjetlapp irodalmat. Úgy tűnik, jogosult az efféle elhatárolás, hiszen a területi határok (ha nem is jelentenek mindig a mi fogalmaink szerinti erős elhatárolódást) valamiféle kulturális különbséget mégiscsak mutatnak. Jó példa erre a cirillikán alapuló kola-lapp írásbeliség, amelyen mindmáig nem született igazi irodalmi alkotás. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a csekély lélekszámú lakosságot más kulturális impulzusok érték, mint a lappság többi részét (pl. a pravoszláv vallás, cirillika), hiányzott tehát a közös kultúra ösztönző hatása; az orosz kultúrát pedig nem adaptálta annyira, hogy ennek hatására indult volna meg az irodalmi fejlődés. (A határokon kívül ma a különböző társadalmi rendszer is választóvonalat jelenthet.)

A területi megosztottság történeti kategória is a lappok esetében; ebből az a paradox helyzet adódik, hogy az irodalom országokénti elkülönítését nehezíti az államhatárok koronkénti változása, az egységben szemlélést pedig maguk az államhatárok.

A területi megosztottság nyelvjárási tagolódással kombinálódik. A nyelvjárási elkülönülés nem követi az országhatárokat, ami szintén akadályozza az egységes szemléletet.

A megosztottság kategóriájába sorolható az az ortográfiai tarkaság is, mely egyrészt az országokénti, másrészt a nyelv-

járási tagolódáshoz kapcsolódik, s amely íróra és olvasóra egyaránt visszahat. Az írásbeliség kezdetekor (mely a lapoknál viszonylag korai időszakra nyúlik vissza) a missziós célokból megjelentetett könyveket ortográfiai sokféleség jellemezte, ezt követte a tudományos céllal lejegyzett szövegek - legalábbis irodalmi szempontból - nehézkes ortográfiája. Egyébként is mindegyik állam a maga államnyelvének sajátosságaihoz akarta igazítani a lapp ortográfiát (a norvég-lappnak 13 különböző ortográfiája volt). A helyesírás állandó változása olyan furcsaságokat is teremtett, hogy ugyanazon szerző művei más-más ortográfiával jelentek meg (pl. Pekka Lukkari kiadványai, Kirsti Paltto különböző kötetei). Az 1978 nyarán Arjeplogban megtartott lapp konferencián egységes ortográfia bevezetését határozták el. Ennek alapján készítették el 1979-ben a norvég-lapp és a svéd-lapp nyelvjárás ortográfiáját. (Bár ez utóbbin belül a lulei lappok 1982-ben saját helyesírási rendszert vezettek be.) Az 1972-től használatos kolttalapp ortográfiát Mikko Korhonen, Jouni Mosnikoff és Pekka Sammallahti dolgozta ki. Az inari-lapp ortográfia pedig továbbra is Lauri Itkonen ortográfiáján alapul (bibliatörténetfordítása 1906-ban jelent meg).

A kisebbségi lét

A megsztottság egyenes következménye a kisebbségi lét. A lapp irodalom vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni

ezt a tényezőt, hiszen ez alapvetően meghatározza az irodalom alakulását, mibenlétét. A lappok sorsára a legjellemzőbb szó, ahogy azt a finnországi lapp író, Nils-Aslak Valkeapää (1943-) írja²: a "vetäytyminen" ('visszahúzódás, visszavonulás'), amely egyaránt jelenti a területi és kulturális visszaszorítotttságot. A főnépesség terjeszkedésével a lappoknak ugyanis egyre északabbra kellett húzódnuk, s egy részük már a 13. század folyamán a pirkkalaiak adófizetőjévé vált.³ A középkorban a gazdasági érdeklődéssel együtt/azt támogatva hamar megindult a hittérítő munka is a lappok körében (az 1300-as évektől), mely Kustaa Vaasa (uralk. 1523-60), IX. Kaarle (u. 1604-11) és Kustaa II Adolf (u. 1611-32) idején élénkült meg. A keresztény hitre térítésnek az irodalom szempontjából ket-tős hatása volt. Egyrészt ennek köszönhető a lapp írásbeliség kezdete. Az első lappul írott szövegek éppen Kustaa II Adolf idejéből származnak; a svéd Nikolaus Andreae 1619-ben jelen-tetett meg egy ábécés- és egy énekeskönyvet (ABC-bok, En liten

²A szó többek között megtalálható Nils-Aslak Valkeapää: Terveisiä Lapista. Pamfletti. Helsinki, 1971. c. kötetben.

³E rész adatainak ismertetésében nagymértékben támasz-kodtam a következő kötetekre: Mikko Korhonen: Johdatus lapin kielen historiaan. SKS. Helsinki, 1981., Karl Nickul: Saamelaiset kansana ja kansalaisina. Helsinki, 1970. és Kirsti Paltto: Saamelaiset. Huutomerkkisarja. Tammi, Helsinki, 1973.

sänge bok).⁴ A norvég-lapp írásbeliség (M. Lund 1725-ben megjelent katekizmus-fordításával), a finn-lapp (Jaakko Fellman 1825-ből származó Máté evangélium-fordításával) és az orosz-lapp írásbeliség kezdetét (a Máté evangélium 1878-ban jelent meg a kildini nyelvjárásban és kolttául 1884-ben) szintén egyházi kiadványok jelentik, s a máig megjelent mintegy 5-600 lapp könyv nagy része is egyházi kiadvány. A térítőmunka ennyiben tehát az írásbeliség elősegítője, ill. létrehozója volt, ugyanakkor a műirodalom alapját jelentő népköltészetet, különösen a lapp dalokat, "juoiggos"-okat (jojkkukat) igyekezett megsemmisíteni. A nagyrészt improvizációra épülő jojkkuk esetében ez elég nagy "sikerrel" járt.

Az állam gazdaság- és kulturpolitikája szintén kihat a kisebbség irodalmára. A lappokat nem csak az önálló nemzeti lét hiánya sújtotta, nyelvük egyik országban sem nyert hivatalos elismerést. Ez meghatározta pl. az iskolai oktatást. Legrégibb hagyományai a lapp iskoláztatásnak Svédországban vannak: az első lapp iskolát 1632-ben alapították Lycselében, s az iskolák száma folyamatosan növekedett. Norvégiában az 1850-es évek lappbarát korszaka gyorsan elmúlt, s az 1880-1920-as évekre az elnorvégosítási politika volt jellemző.

⁴Az adatot vö. a kisebb finnugor népek adataival, lásd pl.: Domokos Péter: i.m.

Finnországban lapp iskolákat máig sem alapítottak, a lapp nyelv legfeljebb választható tantárgy. Az orosz-lapp területeken 1917 után több lapp iskolát is létesítettek (Murmanszokban 1934-ben pl. 5 lapp iskola volt), de 1937 után megszűnt a lapp törekvések támogatása, a lapp nyelv helyzete máig sem rendezett.

A második világháború után (egyrészt a főnépesség pozitívabb viszonyulásának köszönhetően, másrészt a tömegtájékoztatási eszközök elterjedésével párhuzamosan) megélénkült a különböző országokban lakó lappok közötti együttműködés.⁵ Az első összlapp konferenciát Jokkmokkban tartották 1953-ban, a másodikon (Karasjok, 1956) megalakult a Skandináv Lappok Tanácsa (Davvirikkaid sámiráđđi), 1973-tól pedig Lapp Intézet (Sámi Instituhtta) működik Koutokeinóban stb. Az élénkülő kapcsolatok hatására az iskoláztatás helyzete is javult: Norvégiában pl. 1967-től az elemi oktatás lapp nyelven folyhat, 1968-tól pedig lapp gimnázium működik Karasjokban. A felsőoktatásban inkább kutatási anyagként szerepel a lapp nyelv; elő-

⁵Az első lapp szervezet, a "Wilhelmina-Ásele"-társaság már 1904-ben megalakult, s a réntenyésztő lappok érdekvédelmi szervezete volt, de igazán fontos eredményeket nem tudott elérni! A kisebb helyi szervezeteknek sem volt túlságosan nagy jelentőségük.

relépést a finnországi Oului Egyetemen bevezetett lapp fakultás jelentett (1970-től).⁶

A lappok közötti együttműködés igényének megnövekedése, a lapp nyelv helyzetének javulása elősegítették az irodalom fejlődését is. Nem véletlen, hogy éppen a 60-as évek végétől, a 70-es évek elejétől kezdve egyre több lapp nyelvű irodalmi mű jelenik meg, s 1979-ben megalakult a Lapp írószövetség (Sámi Girječálliid Searvi) is.

A könyvkiadás helyzete és az irodalmi művek megjelentetésének egyéb fórumai (újságok, kisebb részben a rádió és a színház) szintén hatással vannak az irodalom alakulására. Az első műveket szerzőjük sokszor saját költségén jelentette meg, s ilyennel még a 70-es években is találkozunk (pl. Nils-Aslak Valkeapää kötetei). Az 1970-es évekig nem volt egyetlen lapp kiadó sem, azóta kettőt alapítottak, az egyiket a svédországi Kaaresuvantóban (Vuovjjuš), de ez egy grafikailag és irodalmilag egyaránt igényes kiadvány (az Äiti) megjelentetése után csődbe ment; a másikat a norvégiai Tanában (Járjäläddji), amely ma is működik. A főnépszerűség negatív viszonyulásának ellenpél-

⁶A lapp fakultás megalakulása egy kicsit paradox, hiszen így pl. a finnországi lapp anyanyelvű diákok, akiknek az elemi és középiskolai tanulmányaikat finnül kell végezniük - egyetemi szinten lappul tanulhatnak.

dája is akad. Finnországban finn tudósok és értelmiségiek alapították meg a Lapp Művelődési Társaságot (Sámi Čuvge-tusseärvi - Lapin Sivistysseura), mely - jóval túllépve eredeti célkitűzésein, sőt lehetőségein is - 1934-től egy lapp nyelvű újságot jelentetett meg "A lapp" címmel (Sábmelaš, később Sápmelaš), s e szervezet egyre inkább egy finnországi lapp könyvkiadó szerepét is betölti.

A legutóbbi időkig tehát szinte a sajtó volt az egyetlen publikációs fórum, s ennek viszonylag nagy múltja van. Norvégiában 1898-tól kezdve jelenik meg a Hajnalcsillag (Nourttanaste) c. folyóirat, Svédországban 1918-tól a kétnyelvű Samefolket (kezdetben A Lapp Nép Saját Újságja címmel - Samefolkets Egen Tidning). Finnországban az első (s máig egyetlen) lapp nyelvű újság a már említett Sápmelaš. Az ötvenes évektől kezdve - az élénkülő lapp mozgalmak hatására - fokozatosan gyarapodik a lapp nyelvű újságok száma (pl. Sagat - Hírek - 1956-tól; Sámi Áigi - Lapp idő 1975-től). Az irodalmi műalkotások megjelentetésének eme nehézségei, ill. az említett lehetőségek hatással voltak az irodalmi műfajok alakulására is. (Erre később térek ki.)

Az "irodalmisság" kérdése és a lapp irodalom kezdete

A lapp irodalom kezdetének az 1673-as évszámot szokták tekinteni. Ekkor jelent meg Johannes Schefferus Lapponia-könyvében két lapp dal a Kulnašadz rénem (Kulnašadz nirásam)

és a Menyasszonydal (Mårse faurog). A két dalt Olaus Sirma (kb. 1660-1719) - akkor diák, később az enontekiöi egyházközség papja - jegyezte le, ill. valószínűleg stilizálta. (Különösen érződik a stilizálás a Menyasszonydal esetében, s elképzelhető, hogy az eljövendő papot a bibliai Énekek éneke ihlette.)⁷ A két dalon Sirma irodalmi tehetsége vagy igénye nem mérhető le tökéletesen. Ha azonban a magyar irodalom kezdetének tekinthető a Halotti beszéd vagy az Ómagyar Mária-siralom lejegyzésének évszáma, akkor a lapp irodalom kezdetének is elfogadható az 1673-as évszám. Ezután mindenesetre több mint 200 éves szünet következett. A svéd-lapp Anders Fjellner (1795-1876) Kalevala-mértékben írott epikus énekeit (Pälven parneh - A Nap fiai) Otto Donner jelentette meg, s ő igazi népköltészeti alkotásoknak tartotta őket, mások szerint az énekek Fjellner (Kalevala-ihlette) saját szerzeményei. Az első lapp nyelvű, tudatos irodalmi szempontok és igények alapján írt mű Pedar Jalvi (1888-1916) Hópelyhek (Muottačalmmit) c. kötetecskéje 1915-ben jelent meg; szerzője azonban a kötet megjelenése után egy évvel, 28 éves korában - szülőföldjére

⁷A két verset azért tartják fontosnak a kutatók s a lapp írók egyaránt, mert világirodalmi hatásuk is kimutatható (Goethe: Nahe des Geliebten, Franzen: Spring min snälla ren, H. W. Longfellov néhány műve).

igyekeztén - tüdőbajban meghalt. A lapp irodalmat vizsgálva tehát főként századunkbeli irodalmi műveket kell számba vennünk, ez az irodalom azonban lényegesen eltér az európai irodalomtól. Az irodalom, az írott szó a kialakulás stádiumában - és legtöbbször még jóval később is - a nemzeti öntudat ébresztésének, a nyelv megőrzésének, s ezzel együtt egy nép megmaradásának az eszköze. Az írók (politikai és egyéb hivatali - saját nemzetiségű - előljárók híján) magukra vállalják a "népvezér" szerepét, a lapp jogokért való küzdelem ma is főként az írók feladata. Az irodalom fogalma ilyen értelemben kiszélesül, politikai vitacikkek, pamfletek stb. is beletartoznak. A nyelv megőrzésének gondolata - a lapp nyelven írás fontossága - megengedi, hogy kezdetlegesebb írásokat is az irodalom tárgykörébe soroljunk.

Ezek a nemzeti törekvések azonban a különböző korokban különféleképpen jelennek meg az irodalomban.

Az irodalom kialakulásakor (Sirma, Fjellner) a nemzeti igények tételes megfogalmazására nem került sor, elsődleges a lapp nyelv használata. A XX. század elején több író kifejezetten nemzeti igényekkel lép fel műveiben (ebben az európai nemzeti romantika megkésett változatát fedezhetjük fel). Ide tartozik Jalvi említett kötete, ill. folklorisztikai gyűjtései vagy Isak Saba verse (1875-1921), "A lapp nép dala" (Same soa lavla) mely nemzeti himnusz szerepét tölti be. A két világháború között, sőt egészen a 60-as évek végéig inkább csak

a témaválasztáson érződik a nemzeti gondolat fontossága: az írók témájukat a lapp mindennapi életből veszik, írásaik gyakran önéletrajzok vagy önéletrajzi jellegűek, pl. a svéd-lapp Nils-Nilsson Skum (1872-1951) A réntenyésztő lapp falu (Same sita - Lappbyn) c. könyve, Ante Pirak (1873-1951) A pásztorkodó lapp élete (Jáhhte saamee viessom) c. írása, Andreas Labba (1907-1970) Ante-történetei, az inari-lapp Uula Morottaja (1892-1963) novellái stb. Az irodalomban a hetvenes évektől kezdődően jelentkezik ismét a nemzeti követelések tételes megfogalmazása; a megélnékülő nemzeti mozgalom összekapcsolódik a főnépesség és a főnépesség terjesztette civilizáció elleni harccal, s ez szintén tükröződik az irodalmi művekben. Elítélik a civilizáció visszasságait (pl. a lappföldi turizmus, gyáarak, vízierőművek telepítése, környezetszennyezés stb.). A civilizációhoz való viszonyuk persze nem ilyen egyértelmű, hiszen saját népük kiműveléséhez lapp iskolarendszer kiépítését, anyanyelvű oktatást, a lappok művelődési, gazdasági lehetőségeinek kiszélesítését követelik. Az irodalom jól tükrözi a lapp nép tudatosodásának fokát: az írók keresgetik az egyetemesség felé vezető utat, egyelőre azonban csak az elnyomott, ill. kisebbségben élő népekig jutottak el, a velük való szolidaritást vállalják, figyelmük még nem terjed ki az egész emberiségre. (Vö. Kirsti Paltto versei vagy Valkeapää 1981-es kötete, A patak ezüsterei - Adjaga silbasuonat -, melyet az amerikai indiánok körében tett

kirándulása ihletett.)

Irodalmi műfajok és irányzatok kérdése

A lapp irodalom szembetűnő vonása, hogy két legerősebb műfaja a novella és a vers. Ennek történeti okai vannak. Egyik ok feltétlenül a folklórhagyományban keresendő: a jojkutól egyenes út vezet a vers felé (műfajából és természetéből - improvizáció - adódóan egyaránt). E hagyományokhoz az utóbbi időben tudatosan is kötődnek a költők, különösen jellemző ez Valkeapääre, aki egyben hivatásos jojku-énekes is. A novella-
-műfaj gyökerei pedig a gazdag népmese-hagyományban keresendők. A már elemzett publikációs nehézségek is a rövidebb irodalmi műfajok (vers, novella) kialakulásának és elterjedésének kedveztek. A vers szerepét erősítette, hogy - szintén terjedelménél fogva - az aktuális problémákra gyorsabb reagálást tett lehetővé, vö. pl. Kirsti Paltto verse Chiléről, a lokkai mesterséges tórról stb., Paulus Utsi környezetvédő versei. Az említett ortográfiai problémák sem ösztönözték a hosszabb műfajok kialakulását. Az első lapp nyelven írott regényre egészen 1981-ig kellett várni: ekkor jelent meg az outakoski Eino Guttorm (1941-) Az örökölt föld dala (Árbeetan luhti) c. regénye. A dráma helyzete hasonló a regényéhez: jelentős drámaíró máig sem született a lappok között. Ennek szintén történeti okai vannak. A pogány valláshoz kapcsolódó "szín-

játszó" kezdeményezéseket "sikerrel" elfojtották, a népi színjátszás egyéb formái pedig nem alakultak ki (oka bizonyára a vándorló életmódban keresendő). Városi színjátszó hagyománya pedig egyáltalán nem is lehetett a lappoknak. Így érthető, hogy a jelentős svéd és norvég drámairodalom (a finn dráma maga is megkésett, gyengébb a többi műnemnél) nem ösztönözte a lapp dráma kialakulását.

A többnyire századunkbeli lapp irodalomban - érthető módon - nem találjuk az avantgarde irányzatok sokféleségét sem. A prózairodalom - éppen a hagyományokhoz való erős kötődése miatt - realista jellegű, a lapp mindennapi élet leírása és az önéletrajzi írások mellett főként a lapp hiedelemvilág motívumainak feldolgozása jelenik meg leginkább a novellákban. A költészetre nagyjából ugyanez jellemző: a hagyományosabb tájlíra dominál, a költők a lapp táj szépségeiről, az emberi élet örömeiről, bánatairól, a mindennapi gondokról énekelnek, viszonylag egyszerű formában. Ez alól csupán a legújabb művek képeznek kivételt (Pekka Lukkari szójátékokra épülő versei, Valkeapää szabadversei). Elképzelhető, hogy költészetükben az európai avantgarde (ill. neoavantgarde) bizonyos vonásai csapódnak le, de ennél sokkal valószínűbb, hogy ismét a jojku megtermékenyítő hatásáról van szó, hiszen a jojku fel-foghatjuk valamiféle rímtelen szabadversnek.

Az irodalmi élet fiatal volta indokolja az írói csoport-

tok, iskolák hiányát is. Egyetlen kivétel a misztikus ČSV-mozgalom (egyik feloldása: Čieigus Šabmelas vuoigga - titokzatos lapp lélek), mely a Teno-völgyében alakult ki a 70-es években. Vezére Anders Guttormsen (1908-; a Nuorttanaste volt szerkesztője). A mozgalom hatására indult meg a Čallagat (írárok) c. norvég-lapp antológia-sorozat is, mely azonban kiemelkedőbb műveket nem tudott felmutatni. A mozgalom mára elvesztette jelentőségét, talán éppen az összefogás új fórumainak megszületése miatt (pl. Lapp írószövetség).

Ki a lapp író?

Visszakanyarodva a kisebbségi lét problémájához, ill. ennek további irodalmi vetületéhez, felvetődik a kérdés, hogy kit tekinthetünk lapp írónak. "Neljän valtakunnan Lapista on toistaiseksi noussut yksi ainoa kirjailija sanan varsinaisessa mielessä. Hän oli Matti Aikio (1872-1929)... Matti Aikio ei kuitenkaan kuulu lapinkielisen kirjallisuuden historiaan, sillä hän julkaisi kaikki teoksensa norjan kielellä... Muille, jotka tässä katsotaan kirjailijaksi, sopisi jo heidän tuotantonsa suppeuden ja tiläpaisen luonteen perusteella kynäilijä-nimitys paremmin."⁸

⁸ Erkki Itkonen: Suomenlappalaisia kirjailijoita. In: Kalevala-seuran vuosikirja 51. 1971. WSOY, Porvoo-Helsinki. 68. o.

Több olyan lapp származású író is van, aki művét annak az államnak a hivatalos nyelvén jelentette meg, amelyikben él(t). Így Matti Aikio is, akit Erkki Itkonen pl. az egyetlen igazi lapp írónak tart. Matti Aikio célja a lappok ügyének támogatása volt, a norvégokkal akarta tudatni a lappok szomorú helyzetét a nagy elnorvégosítási politika idején. (Legfontosabb műve, az I Dyreskind - Állatok bőrében - is erről szól. (Azokat az írókat tehát, akik témájukban, gondolkodásmódjukban nem szakadtak el a lapp világtól, s céljuk a lappok ügyének támogatása, feltétlenül a lapp irodalomhoz tartozónak kell tekinteni. Hiszen - ismét magyar példára utalva - vita nélkül a magyar irodalomhoz tartozik a latinul író Janus Pannonius is. A másik, talán ennél is fontosabb kritérium - mint említettem is -: a lapp nyelvűség. (Az általában lappul írók idegen nyelven írott műveit - az előbbiekek értelmében - szintén a lapp irodalomhoz kellene sorolni.)

Egyelőre az Erkki Itkonen-i értelemben vett "kynäilijät" (tollforgatók) is a lapp irodalomhoz tartoznak - a pusztán esztétikai szempontokon alapuló értékeléssel még várjunk kell.

AZ UDMURT VORSUD-NEVEKRŐL

KOZMÁCS ISTVÁN

A vorsud-nevek az udmurt névanyag speciális részét képezik: mint régiségből megőrződött nemzetségnevek, amelyeket még századunkban is használtak, különös érdeklődést váltottak ki. S kiváltképp azért, mert mindvégig anyai ágon öröklődtek: a férjhez menő, s elköltöző lány viselte új családjában, s adta tovább gyermekeinek. (WICHMANN 1982:25)

S érdekesek azért is, mert mind etimológiailag, mind formailag egységesült képet mutatnak. Az ilyen jellegű kutatásokat foglalta össze M. G. ATAMANOV "Mikroetnonimi udmurtov" című munkájában.¹ Az alábbiakban az ő tanulmányából kiindulva arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy miféle ezeknek a vorsud-neveknek a morfológiai összetétele.

A válasz megadásához elengedhetetlen a vorsud-nevek etimológiai vizsgálata. ATAMANOV fentebb említett művében áttekinti a kérdés irodalmát, azok álláspontjait, ütközteti a véleményeket, majd megfogalmazza saját következtetéseit. Ennek

¹A tanulmány a Mikroetnonimi udmurtov i ih otrazsenie v topinimi c. kötetben található (Izsevszk, 1980.) 3-67. p.

lényege a következő:

1. Az udmurt (nemzetség) nevek többségében vadon élő állatok neveit találhatjuk (emlősök, madarak, csúszómászók és halak), amelyek feltételezhetően a nemzetségi totemeket jelzik. 38 etimológiából 31 (81,5 %) tartalmazza a fent említett szavakat;
2. a matriarchátus korából maradt meg egyes vørsud-nevek tövében az alapszó (3);
3. az udmurtok etnogenezisére hatással voltak más népek is a finnugorok közül, ezt igazolják a következő vørsud-nevek: egra, ćudja, ćudna.

Munkájának érdeme, hogy nem törekszik feltétlen pozitív eredményre, a negatívumokat is elfogadja (nem talál etimológiát), s így módon számos tetszetős, de hibás etimológiát elvet. (Most nem foglalkozunk olyan történeti-etnológiai kérdésekkel, mint totemizmus, matriarchátus, etnogenezis. Nem tagadjuk ezeknek fontosságát, de elemzésünk ezen területek bevonása nélkül is célra vezethet.)

Másik írásában (ugyanebben a kötetben) szinkron szinten vizsgálja az udmurt nemzetségneveket és 10 különböző morfológiai csoportot állít fel:

1. -ja formánssal,
2. -a formánssal,
3. -ga formánssal,

4. -ka formánssal,
5. -ra formánssal,
6. -ča formánssal,
7. -ma formánssal,
8. -jes formánssal,
9. - $\emptyset$ formánssal,
10. összetétellel

képzett nemzetségnevek csoportjait.

A továbbiakban kritikusan megvizsgálja a formánsokat, részletesen áttekinti és ismerteti az azokkal kapcsolatos eltérő nézeteket, majd megfogalmazza saját eredményeit - hasonlóan ahhoz, ahogy az etimológiák esetében járt el.

Megállapítja, hogy igen produktív az udmurtban madárnév képzőként egy -i (-i) szuffixum,² amely uráli ^x-j-re megy vissza, továbbá, hogy az észben hasonló szerepkörben találunk egy -ja/-jä szuffixumot, s hogy ezzel a végződéssel sűrűn találkozhatunk a finn nyelvben is mint állatnév-képzővel, sőt, megegyező jelentésben minden rokon nyelvben megtaláljuk, egészen a szamojédekig.

Az -a formánssal képzett vorsud-neveket feltételesen

² Vö: Szokolov 1973; 1975. 1; 1975. 2.

kapcsolatba hozza az előbbi csoporttal. Eszerint az ide tartozó nevek eredetileg -ja formánssal képzettek voltak, de később a -j- kiesett.

A -ka formáns az uráli ^x-k szuffixumra megy vissza ATAMANOV szerint, s ennek a -ka szuffixumnak hangtani variánsa a -ga formáns.

A -ma már nem produktív képző. A mari -me képzőt is az uráli ^x-m-re vezetik vissza, s a szerző szerint erre megy vissza a szóban forgó udmurt szuffixum is.

A -ra szuffixum előzménye egy PU ^x-r végződés. Maga ez a szuffixum valamikor magánhangzóra végződött, amely nem lehetett más csak ^x-a, ^x-ä, vagy ^x-e.

Végezetül a -ca szoros kapcsolatban van a -co szuffixummal, amely közneveken található meg. A mariban is van egy -c (teć), sőt más finnugor nyelvekben is (többek közt a magyarban: lyuk ~ lyukacs) megtalálható.

Befejezésként megjegyzi, hogy a Szovjetunió európai részének északi területein, a Jenyiszejtől a Baltikumig nagyon sok olyan helynevet találunk, amelyek a -ga, -ka, -ja, -ma, -ca, -ra szuffixumok segítségével képződtek, s úgy tűnik, ezen helynevek egy részében, különösen az udmurt helynevekben, finnugor nemzetségek és törzsek nevei köszönnek vissza.

Ha az ismertetett kétféle elemzést - az etimológiáit és

a morfológiait - összevetjük, akkor ellentmondást fedezhetünk föl köztük: a két elemzés kizárja egymást, vagy egyik, vagy másik az igaz.

Ezt legkevésbé az alábbi példán szemléltethetjük, mivel a -ra formánssal képzett vorsud nevek esetében mind az öt névnek elfogadható etimológiája van.

Az ide tartozó nevek és etimológiájuk:

bigra < biger 'tatár'

egra < 1. ősp. *jōngra *jōgra ősudm. *jōgra > jegra > egra

2. hanti. jeur3, iorey, 'farkas' ~ manysi jēwer
'nyáj, csorda' ~ komi jera ~ ?mari jigar 'vadállat
neve' < fgr. j3q3ra

jubera < Dudm. juber 'rigó' ~ Éudm. juber 'seregély' ~ komi
jabir 'seregély' < közös permi jab3r

jura < komi jera 'jávorszarvas' ~ ősp. jōra

šura < udm. šor 'nyest, nyuszt' ~ komi šer 'ua.' < közös
permi *šer vagy *šer || ?mari šurmanše, šurmange,
šurme, sirme 'hiúz' ~ lp. čörmâ, čierma 'farkas' ||
jur. sarmik 'farkas' ~ szelk. suurem 'vadállat' (a
permi nyelvekben végső -r < *-rm).

De szemléltethetünk a -ma formánssal képzett nevekkel is. Megjegyzendő, hogy ezek közül csak egynek van elfogadható etimológiája, kettőnek nincs, de ebben az egy esetben az etimológia tanúsága szerint az -m- a szótó része: śema < votj. śem, śem 'halpikkely' < közös permi śōm mari||sūm, śūm, sōm 'ua.' ~ f. suomus, suomu, suomua és további karéliei, vepsze, vót, észt, vogul és osztják megfelelőek.

A -ga formánsról a következőket mondhatjuk: A. KÖVESI képzőmonográfiája szerint -g-s szuffixum egyik permi nyelvben sem mutat vokálissal bővült formát, s az uráli *-kk-ra visszamenő -ka, -k képző "mássalhangzó eleme minden funkcióban és jelentésben, valamint valamennyi zürjén, permjék és votják nyelvjárásban g-vel n e m v á l t a k o z ó -k. (kiemelés a szerzőtől)" (A. KÖVESI 1965:162). Ez kizárja annak lehetőségét, hogy a -ga és -ka szuffixumok egymás variánsai. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a -ka formánssal létrejött vorsud nevek közül kettőnek etimológiai megfelelője ma is élő alakjában azonos a vorsud névvel (kuaka, pal'aka), s egy harmadik esetben a -k- minden kétséget kizáróan a szótó része (poška < poški), akkor erről a csoportról sem állíthatjuk, hogy -ka formánssal képzett vorsud-neveket tartalmaz. Az első kettő mint név $\emptyset$ formánssal képzett, a poška pedig -a formánssal.

A -ga formánssal kapcsolatban felvetődik, hogy valamilyen

kapcsolat lehet az igen produktív -eg, -og képző és a tárgyalt szuffixum között. (KRIVOSCSEKOVA-GANTMAN 1976.)

A szerző nem foglal állást, hogy ezek egyidejűleg vagy különböző időben voltak produktívak, s hogy a változás iránya -og/-eg > -ga vagy -ga > -og/eg volt. A már említett permi képzőmonográfiában a komi -g/eg, -eg; KP. -og, ritk. -ig (és udmurt -ig/k, -eg, -ek) alakú fgr. (? uráli) *-nk-ra visszamenő képző denominális nomenképző funkciójában deminutív jelentésű főneveket, madár- és hálneveket képez. Megjegyzendő, hogy a képző -k- eleme másodlagos zöngétlenedéssel alakult ki a votjákban (erről UOTILA: Kons. 139, 141-2.). (A. KÖVESI 1965:165.)

Mindezek alapján egyértelműen cáfolható az az állítás, miszerint a -ga és a -ka végződésű vorsud-nevek egyazon szuffixumot tartalmaznának mássalhangzós elemükben.

Az etimológiák tanúsága szerint tehát a vorsud-neveknek következő csoportjait találjuk:

1. -a formánssal képzettek,
2. -ja formánssal képzettek,
3. -ga formánssal képzettek,
4. az alapszó maga szolgál vorsud-névként,
5. összetételek.

A második és harmadik csoport tulajdonképpen az első alcsoportja, mivel mind a -ja, mind a -ga képzőbokor: a -ja képző -j- eleme azonos az ATAMANOV által is tárgyalt -j képzővel, a magánhangzó pedig egy -a nomen possessoris képzővel, amelynek segítségével képződnek az első csoport nevei is; a -ga szuffixumban a korábban tárgyalt fgr. *-nk-ra visszamenő -g képző és az -a nom.poss. képző funkcionál együtt.

Ez a sokat emlegetett -a képző azonos azzal, amelyik ma a komiban -a, az udmurtban -o alakban található meg, s az irodalom szerint előzménye a fgr. *-p (?*-k) képző. (A. KÖVESI 1965.) Ennek a képzőnek a funkciója - mint FOKOS írja - "stellte nur ein aufeine gewisse Zusammengehörigkeit, eine gewisse hinwiesendes, in erster Reise Ortsbeziehungen bezeichnendes emphatisches denominales (deminutives) Formans dar... (FUF XXX, 151)."

Alapvető, az egymáshoztartozást kifejező szerepére vezethető vissza gyűjtőnév-képző szerepe, amely funkcióban igen speciálisan viselkedik (példáink A. KÖVESI idézett művéből valók): (WIED.) jugda 'Helligkeit' (V. Sz. Lu. jugid 'Licht'; 'licht, hell, klar'); kurda 'Bitterkeit' (V. Sz. Lu. kurid 'bitter, Bitterkeit'); udm. (WIED.) džuzda 'Höhe' džudžit, K. dužet, džuzet 'magas' (Votj. Sz. 304.)

Azt látjuk, hogy amennyiben az -a harmadik nyílt szótagot hozna létre, a második magánhangzó kiesik. Ez azt sugall-

ja, hogy a jelenleg -ga formánst mutató vorsud-nevek eredetileg -g képzősök voltak, s az összetartozást, az egy nemzetséghez tartozást kifejező -a szuffixum hatására kiesett magánhangzó következtében jött létre az egységes (C)VCga morfológiai alakulat.

Az -a képzőnek (nemzetség) névképző szerepben való megszilárdulásával magyarázható, hogy mikor a votjában a tőszótagbéli -o- vagy -u- után -o--vá változott a szóvégi -a-, (LAKÓ 1934.) akkor a vorsud-nevekben nem játszódott le ez a folyamat: ezekben a nevekben olyan speciális feladatot látott el a képző, amely megkövetelte a hangtani változás következtében -o--vá váló egyéb -a- végződésektől a megkülönböztetést. Az eredeti funkciónak erőssége volt ez a kényszerítő erő, mert "a nyelvtörténet arra tanít bennünket, hogy ugyanaz a képző két alakban nem élhet sokáig. Vagy kiveszik az egyik, s aztán csak megmerevedett szólásokban stb. maradnak nyomai, vagy pedig a két alak jelentésbelileg differenciálódik, más-más jelentéstani szerep betöltésére használja fel őket a nyelv." (LAKÓ 1934:2.)

Az udmurtnban az -a- > -o- hangzóváltás után nyílt lehetőség a jelentéstani elkülönülésre, s az a tény, hogy megőrződtek a vorsud-nevek -a- végzödései, arra mutat, hogy a hangváltozás lejátszódásakor még kiérezte a nyelvérzék a képzőt (s talán ez időtájt jöhetett létre a kuaka, paľaka vor-

sud-név), s amikor a nyelvérzék már nem érezte az -a-ban a vorszud-névképző jelentést, akkor jöttek létre a legfiatalabb vorszud-nevek: az imjes, a pinal³, a juš és az összetett vorszud-nevek.

³A HUDJAKOV műében található név nem szerepel a vorszud-nevek között, de a szövegösszefüggés világossá teszi, hogy vorszudról van szó.

I R O D A | L O M

- ATAMANOV 1980 = ATAMANOV, G. M.: Mikroetnonimi udmurtov.
in: Mikroetnonimi udmurtov i ih otrazsenie v topo-
nimii, Izsevszk, 1980, 3-67. p.
- A. KÖVESI 1965 = A. KÖVESI Magda: A permi nyelvek ősi képzői,
Bp. 1965, 428. p.
- KRIVOSCSEKOVA-GANTMAN = KRIVOSCSEKOVA GANTMAN, A. Sz.: Famílii
et imen na -eg, -og. in: Onomasztika Povolzsja IV,
Szaranszk 1976, 91-95. p.
- LAKÓ 1934 = LAKÓ György: A permi nyelvek szóvégi magánhang-
zói. FgrÉrt 2:1 -65. p.
- HUDJAKOV = HUDJAKOV, M. G.: Votszkie rodovie gyelenie. in:
Izvesztija obszsesztva arheologii, isztorii, etnog-
rafií pri Kazanszskom universzítete. Tom. XXX vűp.
(3) 339-356. p. és tom. XXXI vűp. (1) 1-18. p.
- SZOKOLOV 1973 = SZOKOLOV, Sz. V.: Zvukopodrazsatelnie nazva-
nija ptic v udmurtszskom jazűke. in: VUJA vűp. 2. 163-
176. p.
- SZOKOLOV 1975,1 = SZOKOLOV, Sz. V.: Etimologii udmurtszkih
nazvanij ptic, in: VUJA vűp. 3. 149-166. p.

SZOKOLOV 1975,2 = SZOKOLOV, Sz. V.: Udmurtszkie nazvanija
ptic i narodnaja etimologija uo. 166-169. p.

WICHMANN 1982 = WICHMANN, Y.: Tietoja votjaakkien mytolo-
giiasta. Helsinki, 1982, 45. p.

A MAGYAR ÉS A FINN PRONOMINALIZÁCIÓ

ZEMPLÉNYI VERONIKA

"A pronominalizáció az a nyelvtani folyamat, amelynek során - amelynek szabályai szerint - a névszók helyébe névmások állíthatók". (Antal 1977:88)

A szövegalkotásban ismert jelenség a megismételt főnévi csoport névmással való helyettesítése. A névmás és a névszó közti viszony a korreferencia egyik válfaja. A névszó a névmás antecedense. A korreferencia elemei ugyanarra a nyelven kívüli jelöltre vonatkoznak.

A névmásoknak kettős funkciójuk van a szövegben: az anafora és a deixis. Az anafora a már említett főnévre vagy főnévi csoportra utal, a deixis a nyelvi kontextuson kívül álló tárgyra, személyre vonatkozik. Névmásítás (pronominalizáció) esetén anaforáról beszélünk.

A finn és a magyar pronominalizáció összehasonlításakor választ kereshetünk egy általánosabb kérdésre, mégpedig arra, hogy milyen feltételek teljesülése esetén állítható a névszó helyébe névmás a magyar és a finn szövegben; és választ kereshetünk egy speciálisabb kérdésre: Mikor jelenik meg a magyar mondatban a személyes névmás, a "törölt" személyes névmás, és a személyes névmás funkciójában mikor állhat mutató névmás? Vizsgálható az, hogy mindezeknek mi felel meg a finn

nyelvben, s melyek a szövegre utaló személyes névmások és mutató névmások használatának a sajátos problémái.

Hogyan utal vissza a magyar és a finn személyes névmás? Van-e hasonlóság, milyenek a különbségek?

A magyar és a finn ugyan rokon nyelv, de igen távoli ez a rokonság. M. Korhonen gondolatát idézem, miszerint a finn-ugor nyelvcsaládban a finn és a magyar nyelv egyrészt nagyon távol van egymástól, másrészt nagyon közel került egymáshoz. Távol van azért, mert időben 5000 év választja el, s közel van azért, mert különélete során mindkét nyelv gyakran került azonos hatások alá, amelyek azonos módon határozták meg a fejlődését. (Vö. Korhonen 1981:56)

A következőkben a mondaton belüli pronominalizáció kérdésköréből az anaforikus funkció különbségeit fogom vizsgálni. A "szabálytalanul" megjelenő névmások funkciójában keresem az eredeti, közös alapnyelvi deiktikus vonásokat, s az eredetitől való eltávolodás különböző mértékét, s az egymáshoz való közeledés mozzanatait.

A magyar anaforikus névmások: ő, ők, az, azok, őket, azokat s e névmásoknak mutató névmási és személyes névmási határozós alakjai.

A finnben az egyes szám 3. személyű névmások: hän se; többes szám 3. személyű alakok: he, ne, s anaforikus névmásként jelennek meg még a következő mutató névmások: se, tämä, tuo.

Dolgozatomban a magyar névmáshasználat vitatott területéről, az ő - az, őket - azokat problémájáról szólok; a finnben a hän - se névmás közti megoszlást tárgyalom, s megemlítem a se élettelenre utaló névmásnak "szabálytalanul" emberre való alkalmazását.

A magyar visszautaló névmások már több mint száz éve vitára késztették a nyelvészeket. A vitát a Magyar Nyelvőr egyik levélírója indította azzal, hogy kifogásolta Simonyinak egy mondatában az őket alakot ott, ahol a -nott, -nol, -ni határozóragokra utalt vissza. "Ezen fölvetés mellett nem is lehet őket megmagyarázni," (Nyr. 14. évf. 488.) A levélíró megfogalmazta azt a téves nézetet, ami azóta is él a köztudatban: Az az mutató névmás dologra, az ő pedig személyre vonatkozik. (A vitáról l. Elekfi 1980a: 177-178; 1980b: 299 és Szepesy 1975: 414-416.)

Már Arany János szembefordult ezzel a felfogással. Heves vitát folytatott Brassai Sámuellel. Brassai is azt vallotta, hogy az az dologra, az ő személyre vonatkozik. Arany szerint "az ő és az az személyre és dologra egyaránt vihető". (Összes Művei 11: 245-1968.)

Ugyancsak régi eredetű a másik álszabály, amely az előbbi álszabály ellensúlyozására jött létre: Az előzményben megnevezett dologra hangsúlytalanul csak a személyes névmás tárgyalakja (illetve annak paradigmájához tartozó személyragos ha-

tározószó) a magyaros.

- 1./ Báránfelhők úsznak az égen.
Órákig elnézem őket.

(Elekfi 1980c: 299)

Sokan megkérdőjelezték ennek a szabálynak a jogosságát. 1975-től 1980-ig ismét jelentek meg tanulmányok a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben erről a témáról. A szerzők főként az azokat hangsúlytalan helyzetben való előfordulását vizsgálták, de szó volt az ő - az megoszlásról, az őket hangsúlyos és hangsúlytalan használatáról is. A vitához hozzászóló J. Soltész Katalin, Bán Ervin, Szepesy Gyula, Elekfi László irodalmi példákkal igazolta, hogy költőink és íróink helyes nyelvérzékük alapján használták a mutató névmást mondat végi, hangsúlytalan helyzetben:

- 2./ "Tördelheted le a fa lombjait,
Idő jártával újra kivirít; Tövestül kell kitépni
azokat.
- Akasszátok föl a királyokat!"

(Petőfi: Akasszátok föl...)

- 3./ "Á rémhírekre csak legyintett, bár el-elhitte
azokat."

(Illyés Gyula: Kora tavasz)

J. Soltész Katalin fogalmazta meg a névmáshasználat szó-

rendi szabályát: az ő határozóragos alakja az állítmány után, a mutató névmás határozóragos alakja az állítmány előtt helyezkedik el. Ha mondat végi helyzetben mutató névmás áll, előtérbe kerül a távolra utaló jellege. Érzelmi távolságtartást lehet a mutató névmással kifejezni (J. Soltész 1976.).

Elekfi László példamondatai (l. 1980c: 300):

- 4./ Megvizsgálták a pártoktatás öt-öt tankönyvét, és a nyelvhelyesség mérlegére tették őket.
- 5./ Megvizsgálták a pártoktatás öt-öt tankönyvét, és a nyelvhelyesség mérlegére tették azokat.

A magyarban mondat végi helyzetben természetesebb az ő személyes névmás tárgyragos vagy határozóragos alakja, ha ide ragos mutató névmás kerül, távolítást, távolságtartást fejez ki a névmás.

Mi befolyásolja a nominativusi alakokban az ő - az névmás közti megoszlást?

- 6./ A gumicsónakok nem sokáig fuvarozták a gyerekeket, hamar tönkrementek, mert azok nem kímélték őket.
Így hát ők is cserbenhagyták azokat.

(Szepesy 1978.)

- 7./ "Mogyoróval kedveskedett Rozáliának, de az azt üzente, hogy ő nem mókus."

(Mikszáth; idézi Elekfi 1980a: 181)

Ezekben a mondatokban a mutató névmás az a mondatban új információra, a nem--alanyra, a rémára utal.

Pléh Csaba tesztvizsgálattal igazolta az az névmás rémára visszautaló funkcióját. 80 egyetemi hallgatónál elemezte a mutató névmás anaforikus értelmezését. Megállapítja a vizsgálat eredményéből, hogy az az nominativusi alakja elsősorban a mondat függő mondatrészére, az új információra utal. (l. Pléh 1981.)

8./ A fiú meglátta a lányt. Az felállt és megszólalt. Az ilyen típusú mondatokban a mutató névmás anaforikus funkcióban elvesztette konkrét távolságra utaló jellegét, grammatikalizálódott. A tárgyasetben viszont előtérbe került a távolra utaló funkciója:

9./ Az úrhölgy a szukájával sétautat tett.

Az érdekes volt.

10./ Az úrhölgy a szukájával sétautat tette.

Azt megnéztük.

(Elekfi 1980a: 186)

Az az és az ez névmásnak lehet a szövegben a közelebbire és a távolabbira utaló jelentése:

11./ "Óh az álomlátások mindig azt az alakot hozzák eléje: boldogan és szenvedve, átadva és elveszítve, azoktól még csak örültebb lett."

(Jókai: Az aranyember; idézi Szepesy 1978: 143)

Érzelmi távolítást is kifejezhet az az:

12./ "Az öcséd volt itt? Nem az volt, hanem a bátyám."

(Arany János; idézi Szepesy 1975: 415)

A partitívusi funkció a távolabbra utalás, a ritmusformáló használat, az élő-élettelen megoszlás, a mondat aktuális tagolása, a szórend, az érzelmi, hangulati távolítás befolyásolja a visszautaló személyes és mutató névmások használatát.

Különböző tendenciák keresztezik egymást állandóan minden nyelvben. A nyelvhasználat attól a tendenciától függ, amelyik felülkerekedik. Néha csak a hangulat, a képzelet változtatja a névmásokat. (Vö. Szepesy és Elekfi im.)

Van-e a finn névmáshasználatnak az őket-azokat problémájához hasonló vitatott területe? Ha hasonló kérdéses területet keresünk a finn névmásoknak, nemcsak az írott nyelvet kell vizsgálnunk, hanem figyelembe kell vennünk a beszélt köznyelvet, a nyelvjárásokat és az irodalmi nyelvet is.

A finn nyelvben a hän/he névmás anaforikusan emberre vonatkozik, a se/ne mindarra, ami nem ember. Az írott köznyelvnek ez az általános szabálya. A nyelvkönyvek és az iskolai tankönyvek is ugyanezt a szabályt fogalmazzák meg: Az írott nyelvben a se/ne névmást csak állatokra és dologra vonatkoztatva használjuk, de sohasem emberre. A választékos beszélt nyelvben és az írott köznyelvben a se, ne emberre való alkal-

mazását - nyelvjárási jellege miatt - kerülni kell.

(L. Setälä 1964: 68, Haila 1967: 31, Hakulinen 1979: 315.)

Ha megkérdezzük finn anyanyelvűeket a két névmás megoszlásáról, elmondják, hogy az iskolában megtanulták a 3. személyű névmás használatának a szabályát, igyekeznek is betartani, ha "szépen" akarnak beszélni, de gyakran megsértik a szabályt; emberre vonatkoztatva használják a se/ne névmást.

A hän, se, he, ne névmások beszélt nyelvi, irodalmi nyelvi és nyelvjárási használatának szabályszerűségeit elemzi Pauli Saukkonen (Saukkonen 1967: 286-291.) és Toivo Vuorela (Vuorela 1962: 464-465.).

A Nykysuomen käsikirja még utalást sem tartalmaz arra, hogy milyen változatok fordulnak elő a beszélt nyelvben. A Hakulinen (1979: 314.) megemlíti, hogy a beszélt nyelv törvényszerűségeivel nem foglalkozik könyvében, de utal Saukkonen tanulmányára. A Nykysuomen sanakirja tartalmazza a két névmás közötti megoszlást az írott nyelvben.

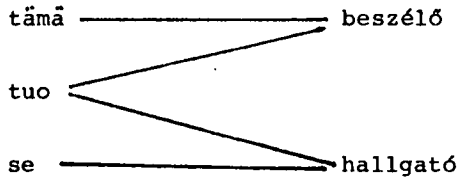
A finn 3. személyű névmások a nyelvjárásokban különböző megoszlásban jelennek meg. A keleti nyelvjárásban a hän/he személyes névmást használják emberre, s alkalmanként a se/ne névmást. A nyugati nyelvjárásokban a tämä, nämä névmásokat személyes névmási funkcióban, s a hän névmás visszaható névmássá alakult. Van olyan nyelvjárás, amelyben a se névmást használják emberre, s a hän névmást állatra. (Vö. Vuorela 1962: 464.)

A beszélt nyelvben szabadon váltakozik a hän, se és a he, ne. Megoszlásukra vonatkozó szabály nem fogalmazható meg.

Pauli Saukkonen tanulmányában a személyes névmások oppozíciójában a deiktikus névmásokhoz hasonló oppozíciót vél felfedezni. Terho Itkonen szerint (1979: 115-127.) a tämä, tuo, se deiktikus névmások közti különbség lényege nem a távolság különböző mértéke, hanem a beszélő és a hallgató különböző nézőpontjának a hangsúlyozása. A tämä a beszélő nézőpontját emeli ki. Azt jelöli, ami a beszélő közelében van. A tuo a beszélő és a hallgató közös látókörében levőt jelöli, a se pedig a hallgató szemléletére, nézőpontjára, a hallgatóhoz viszonyított távolságban levőre vonatkozik.

P. Saukkonen szerint a hän:se; he:ne oppozíciójának a deiktikus névmások tämä:se; nämä:ne; tuo:se; nuo:ne oppozíciói felelnek meg. Csak míg a deiktikus névmások térbeli távolságot jelölnek, addig a személyre utaló hän, se névmások oppozíciójában a szövegbeli, szemléletbeli, érzelmi vagy gondolati távolság jut kifejezésre.

A finn deiktikus névmások:

A finn (+ személy) jelentésű személyes névmások oppozíciója:

hän : se

he : ne

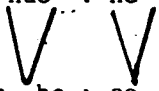
A deiktikus és a (+ személy) anaforikus névmások oppozíciói:

tämä : se

nämä : ne

tuo : se

nuo : ne

hän, he : se, ne

A beszélőhöz gondolatban közel állóról lehet beszélni hän névmással, a jelenlevőről szintén, a gondolatban távol levő személyt közel lehet hozni hän névmással, s lehet távolra helyezni, s mint kívül állóról beszélni róla, s akkor a se névmást kell használni. Az irodalmi nyelv a szemléletváltás kifejezésére használja a beleképzeléses előadásmódban a han, se névmás váltakozását.

R. Austerlitz szerint a se mutató névmás deiktikusan "a bizonytalan távolságban levőt" jelöli (Austerlitz 1974.). A főnévre, főnévi csoportra utaló (-személy) jegyű anaforikus se jelentéstartalmában is benne van a bizonytalanság tényezője. Míg a hän általában az alanyra utal, a se utalhat bármely függő mondatrészre is. A (+ személy) jegyű anaforikus se névmás a gondolatban, szemléletben bizonytalan távolságban

levőt jelölheti. Ezért tudja felhasználni a modern finn szép-próza a hän/se névmás váltakozását az ember tudatában lejátszó drámaiság kifejezésére.

A tämä:se oppozíciójához hasonló a hän:se oppozíciója a következő esetekben:

A függő beszédben a főmondat se névmására a hän névmás utal. A hän anaforikus a se nem, a hän az imént említettre, a szövegben közel levőre utal:

13./ Se sanoit, ettei hän voi tulla.

14./ "Se on puhellut, että hän maalaat Hiljasta kuvan..."

(Sillanpää 22)

A távol levőt közelebb hozza a beszélő, s akkor hän névmást használ:

15./ "Sitten ne painuvat sisälle pukuhuoneeseen, ottavat vaippansa ja lehtäivät, nyt rinnatusten, vaikkakin toisiinsa katsomatta. Käveläivät kuin nuoret varsat pitkin laiturin siltaa - ja viimeinen, minka Manu heistä näkee, on varikkeen vaipan vilahdus lepän lehvien välistä."

(Sillanpää 12)

A tu:se oppozíciójához hasonló a hän:se oppozíciója akkor, amikor az író a beszélő és a hallgató közös látókörében levőről ír. A hän névmást használja arra, akit a közös

látókörbé helyez, a se névmást arra, akit távolra a beszélő nézőpontjától:

16./ "Olikin sateinen alkukesä, kirjailija sanoi.

Isäntä katsoi häntä hetken suu supussa.

- Ai sinä olet ruvennutkin harrastamaan vaimoja.

- Ei ole ollut tapana. Enkä minä tätäkään pyytänyt, se oli tullut tänne pyytämättä. Tuli vain yhtenä kauniina lauantai-päivänä ostokassi kädessä. Se oli käynyt kaupassa ostamassa ruokaa sunnuntaiksi. Siellä kaupassa se oli kuullut, kun kaksi naista oli jutelleet keskenään, että Karlssonin Erkki tekee jollekin naiselle sisaremontie, ja sitten ne olivat nauraa hihittäneet. Siitä paikasta se lähti sen ostokasinsa kanssa pyyhältämään ja tulee tänne ja valittaa, millainen mies hänellä on. Tämän jälkeen se saakin olla sellainen kuin on. Nyt heillä ei ole muuta yhteistä kuin kansalaisuus, kieli ja uskonto. Ikänsä hän on ollut niin uskollinen, etteivät sitä ihmisetkään jaksaa uskoa, ne levittelevät hänestä juttuja. Mutta kun hän päästää pellit auki, siinä ei ole kellään nokan koputtamista. Kai hänellä on yhtä hyvät oikeudet elää ja huorastaa kuin hänen miehelläänkin."

(Meri 126.)

A modern finn széppróza gyakran alkalmazza a se, ne névmást emberre. Veijo Meri mestere a se névmás használatának. A hän:se névmások oppozíciójának lényege a "távolság" mozza-

nata. A hän a beszélő, az író szemléletében érzelemben, gondolatban, szövegben közelebb levőre utal, míg a se a távolabbira. A dologra, állatra utaló egyes szám 3. személyű se névmás elvesztette a "távolság" jelölésének a képességét, grammatikalizálódott, nem a mutató névmási funkció áll előtérben. Az emberre utaló személyes névmási se-ben "kiugrik" a mutató névmás. Csak a névmás változása jelöli néha, hogy nem a beszélő szemléletét, hanem valamelyik szereplő szemléletét hangsúlyozza az író.

17./ finn:

"Jalmari mökkilainen unohti siinä huokeasti lehmänsä kivun- ja katseli ajatuksissaan vaimonsa menoa. Hyvin korea suviehtoo oli, juuri vähän ennen heinäajan alkua. Taiteilijakin näkyi suotelevan, kaiketi taipansa mukaan tar- kestelemassa pihoja ja rantapiittoja. Sen valkea punapohjainen vene meni niin läheltä Hiljaa, että sen sopi sille jotain sanoa, koska Hilja naytti hiukan harventavan soutuaan. Se on puhellut, että hän maalaa Hiljasta kuvan sitten semmoisena kuin se imettää pikkuistansa, mutta Hilja on tähän asti huitassut kädellään ja sanonut että ei tule mitään. Jalmari kävelee jo mökille päin..."

(Sillanpää 22.)

A beleképzeléses előadásmódban a szemléletváltás névmással való kifejezése a magyar nyelvben nem lehetséges. A

személyre utaló hän, se közti különbséget a magyar nyelv nem tudja kifejezni. Ez látszik a finn idézetek magyar fordításából is.

18./ magyar:

"- Hát esős is volt a nyár eleje - jegyezte meg az író.
A házigazda egy pillanatig összehúzott szájjal nézte.
- Szóval férjes asszonyokkal is foglalkozol;
- Nem szokásom. Ezt se én hívtam, úgy jött ide magától. Egy szép szombati napon, bevásárlószatyorral a kezében. A boltban volt ennivalót vásárolni vasárnapra. Ott hallotta, amint két nő arról beszélget egymással, hogy az Erkki Karlsson belső tatarozást végez valamilyen nőszemélynek, aztán ezen vihogtak. Iderohant egyenesen a szatyorral együtt, és elpanaszolta, hogy milyen férje van neki. Ezután őtöle maradhat is olyan, amilyen. Nincs most már több köze hozzá, csak annyi, hogy finn állampolgár ő is, finnül beszélnek, egyforma vallásúak. Ő pedig egész életében olyan hűséges volt hozzá, hogy az emberek el sem tudják képzelni, és mindenféle pletykát terjesztenek róla. Ahhoz meg, hogy most kibontja a főkötőjét, senkinek semmi köze. Neki is éppannyi joga van élni, mint a férjének."

(Meri 198.)

19./ magyar:

"Jalmari, a zsellér megfeledkezett a tehén bajáról és elgondolkozva nézett távolodó felesége után.

Gyönyörű nyári este volt, hamarosan megkezdődik a kaszálás. A művész is ott volt a tavon a csónakjával, és szokása szerint az udvarokat és a partot figyelte. Pirosfenekű, fehér csónakjával olyan közel került Hilja csónakjához, hogy néhány szót is válthattak. Hilja kissé le is lassította az evezést. A művész többször is említette, hogy majd lefesti Hilját, amikor majd a csecsemőjét szoptatja, de Hilja mindig csak legyintett a kezével, s meg is mondta, hogy abból ugyan nem lesz semmi. Jalmari a ház felé igyekezett..."

(Sillanpää 475.)

A szövegre utaló tämä, nämä, tu, nuo névmások utaló funkcióját vizsgálva kitűnik, hogy ezek a névmások is őrzik eredeti deiktikus vonásaikat. A tämä a szövegben közelebbire, tu a távolabbira utal, ha főnevet, főnévi csoportot helyettesít, ha személyes névmási funkciót tölt be.

20./ "Pyysin Pekaakin tulemaan, mutta tämä kieltäytyi."

21./ "Oli hallitsijan lähimpiä miehiä tämän kuolemaan asti."

(NYKS VI. 144.)

A tu a korábban említettre, a szóban levőre utal. Legtöbbször párbeszédben a másik mondatában elhangzott főnévre, főnévi csoportra vonatkozik. (Hakulinen 1979: 316.)

22./ "Kauppias ja kerjäläinen, tu rikas, tämä köyha."

(NYKS VI: 52.)

A mondat függő mondatrészeire utaló tämä is a közelebbire, az imént említettre utal:

23./ finn: Postimies meni talonmiehen tu.

Tämä antoi hänelle hissiavaimen.

24./ magyar: A postás bement a házmesterhez. Az odaadta neki a liftkulcsot.

25./ magyar: "Mogyoróval kedveskedett Rozáliának, de az azt üzenté, hogy ő nem mókus."

(Mikszáth Kálmán im.)

26./ finn: Hän toi ystävällisestä pahkinöitä Rozalialle, mutta tämä lähetti sanaa, että hän ei ole oravaa.

A magyar anaforikus személyes és mutató névmások közti választást az élő-élettelenre utalás, az információszerkezet, a szövegbeli távolság, az érzelmi, gondolati távolság, a partitívusi funkció, a ritmusformáló használat, a hangulat stb. határozta meg. A finn anaforikus névmások közti választást az élő-élettelen megoszlás, a szemléletbeli távolság, a szövegbeli távolság dönti el. Mindkét nyelvben szerepe van az anaforikus utalásban a távolság tényének. A finnben több vonatkozásban tűnik elő az anaforikus utalásban a távolság moz-

zanata. A magyar anaforikus névmások jelentéstartalmában jobban elhomályosult az eredeti deiktikus tartalom, a névmások grammatikalizálódtak, míg a finn anaforikus névmások a szövegben deiktikusabbak.

A magyar és a finn anaforikus névmások mutató névmási eredetűek. A személyes névmások is visszavezethetők a mutató névmásokra, bár a kétféle funkció már az uráli korban kettévált, de mind a mai napig megőrizte néhány anaforikus névmás eredeti deiktikus vonását.

A 3. személyű személyes névmás szerepében több rokon nyelvben régebbi mutató névmás fejleményeit találjuk (észt: tema "ez → ő", cser. tušo, ngan. sete "az → ő"). (Vö. Hajdú 1973: 60-61; Ojansuu 1922: 140; Balázs 1968: 195.)

A magyar ő és a finn hän azonos tőalakra vezethető vissza. A rekonstruált finnugor alapalak ^xs₃ lehetett. A finn se visszavezethető uráli ^xce alakra. A magyar az uráli ^xo vagy u-z névmásképzős származéka, amely feltehetően ^xt₃ mutató névmásból ered. A magyar ez uráli eredetű ^xe tőalakra vezethető vissza, ehhez járul a -z névmásképző. A finn tämä rekonstruált alakja ^xtä-, a tuo uráli alakja ^xto lehetett. (Vö. MSZFE, TESz.) S mivel az uráli korban léteztek már a fogalmat jelölő szavak, feltehető az is, hogy a 3. személyű személyes névmás is előfordult anaforikus funkcióban, nemcsak deiktikusan. Ezt a rokon nyelvi megfelelőekkel igazolni is

lehetne. Rédei Károly szerint az uráli alapnyelvben feltételezhető kilenc mutató névmás közül nyolcnak lehetett deiktikus funkciója, s a ^xce~ci névmásnak anaforikus szerepe. (L. Rédei 1973: 315.)

Megvizsgálva a magyar és a finn anaforikus névmások mondatbeli szerepét, utaló funkcióját, megállapítható az, hogy bár a személyes és mutató névmások már az uráli korban elváltak egymástól, de a mutató névmási funkció az anaforikus utalásban mégis kitűnik. A finn személyre utaló se jelentésében megvan ma is a "távolság" ténye, a tämä a szövegben legközelebb álló szóra mutat "deiktikusan", a tuo a távolabb említettre utal.

A magyar rémára utaló az teljes mértékben elvesztette eredeti távolságot jelölő funkcióját, de csak a nominativusban érvényesül ez leginkább, az accusativusban és a további esetekben már előtérbe kerül a távolra utaló jellege. Az érzelmi, gondolati, szövegbeli távolságot jelölő ez, az is őrizi eredeti mutató névmási jellegét.

I R O D A L O M

- ANTAL 1977 = ANTAL László: Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető, 1977. Kirajzolódó körvonalak: A magyar prominalizáció.
- AUSTERLITZ 1976 = Robert AUSTERLITZ: Remarks on deixis. Kézirat 121. p.
- BALÁZS 1968 = BALÁZS János: Az ige grammatikája és szemantikája a szintagmatika szempontjából, NyK 70. köt., 191-199. p.
- ELEKFI 1979 = ELEKFI László: Hogyan utaljunk vissza: Őket? azokat? Nyr 103. évf. 421-426. p.
- ELEKFI 1980a = ELEKFI László: Azokat - Őket I. MNy 76. évf. 176-187. p.
- ELEKFI 1980b = ELEKFI László: Azokat - Őket II. MNy 76. évf. 323-330. p.
- ELEKFI 1980c = ELEKFI László: Névmási elemek anaforikus használata. A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusának előadásai. Akadémiai Kiadó Bp. 1980., 299-306. p.
- HAILA 1967 = V. A. HAILA--Anna ISONIEMI: Suomen oppikirja, Helsinki, Otava, 1967.

- HAJDÓ 1973 = HAJDÓ Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba.
Tankönyvkiadó Bp. 1973.
- HAKULINEN 1979 = Auli HAKULINEN--Fred KARLSSON: Nykysuomen
lauseoppia, Suomalaisen Kirjellisuuden Seura,
Jyväskylä 1979.
- ITKONEN 1979 = Terho ITKONEN: Zur Semantik und Pragmatik der
finnischen Demonstrativa. Festschrift für Wolfgang
Schlachter zum 70. Geburtstag. Szerk. Christoph
Glaser--János Pusztay. Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica 11. kötet, Wiesbaden 1979,
113-127. p.
- J. SOLTÉSZ 1976 = J. SOLTÉSZ Katalin--BÁN Ervin: Mikor őket,
mikor azokat? Nyr 100. évf. 257-262. p.
- KORHONEN 1981 = Mikko KORHONEN: Suomi ja unkari sukulaiskielinä:
Yhteleisyyksiä ja eroja, Folia Hungarica 1.
(Szerk. Márk Tamás és Pirkko Suikkonen.) Helsinki
1981.
- OJANSUU 1922 = Heikki OJANSUU: Itämerensuomalaisten kielten
pronominioppia. Turku 1922.
- PLÉH 1981 = PLÉH Csaba: A visszautaló nyelvi eszközök értel-
mezése. Magyar Pszichológiai Szemle, 38. évf. 22.
215-230. p.
- RÉDEI 1973 = Károly RÉDEI: Über die Demonstrativpronomina in

- den uralischen Sprachen, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 150, Helsinki 1973. 311-319. p.
- SAUKKONEN 1967 = Pauli SAUKKONEN: Persoonapronominien hän:se, he:ne distinktiivinen oppositio, Virittäjä 71. évf. 286-291. p.
- SETÄLÄ 1964 = E. N. SETÄLÄ--NIEMINEN-OJAJÄRVI: Suomen kielen oppikirja, Helsinki, Otava, 1964.
- SZEPESY 1975 = SZEPESY Gyula: Őket - azokat. Nyr 99. évf. 414-424. p.
- SZEPESY 1978 = SZEPESY Gyula: Kritériumok az őket és azokat használatához. Nyr 102. évf. 129-148. p.
- VUORELA 1962 = Toivo VUORELA: Hän ja se pronominen käytöstä, Virittäjä 66. évf. 464-465. p.
- MSZFE = A magyar szókészlet finnugor elemei. (Szerk. Lakó György és Rédei Károly I-III.) Akadémiai Kiadó Bp. 1967, 1971, 1978.
- NYKK = Nykysuomen käsikirja (Szerk. Osmo Ikola), Weilin-Göös, Helsinki 1971.
- NYKS = Nykysuomen sanakirja (Főszerk. Matti Sadeniemi.) Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, SOY, Porvoo - Helsinki 1951, 1953, 1954, 1956, 1959, 1961.
- TESz = A mai magyar nyelv történeti etimológiai szótára. (Főszerk. Benkő Loránd) Akadémiai Kiadó Bp. 1967., 1976.

AZ IRODALMI PÉLDÁK FORRÁSAI

1. Veijo Meri: Peiliin piirretty nainen.
Suuri Suomalainen Kirjakerho. Helsinki 1970.
2. Veijo Meri: Tükörbe rajzolt nő. Fordította: Gombár
Endre. Európa Könyvkiadó Bp. 1968.
3. F. E. Sillanpää: Ihmiset suviyössä. Otava, Helsinki
1976.
4. F. E. Sillanpää: Emberek a nyári éjszakában. Fordította:
Sebestyén Irén. Európa Könyvkiadó Bp. 1981.
(A finn irodalom könyvtára. Regények: Silja.
Egy férfi útja, Emberek a nyári éjszakában.)

T A R T A L O M

JANURIK TAMÁS-MÉSZAROS EDIT: Urálistika a szegedi egyetemen (1959-1984)	2- 26
ÁRPÁS KAROLY: Az észti államiság kérdéséhez	27- 60
KOVÁCS MAGDOLNA: A lapp irodalom kutatá- sának problémái	61- 75
KOZMÁCS ISTVÁN: Az udmurt vorsud-nevek	76- 87
ZEMPLÉNYI VERONIKA: A magyar és a finn pronominalizáció	88-109

Készült: a Szegedi Magas- és Mélyépitőipari Vállalat
Sokszorosító Üzemében

Felelős vezető: Mazán Jánosné

B 116164

